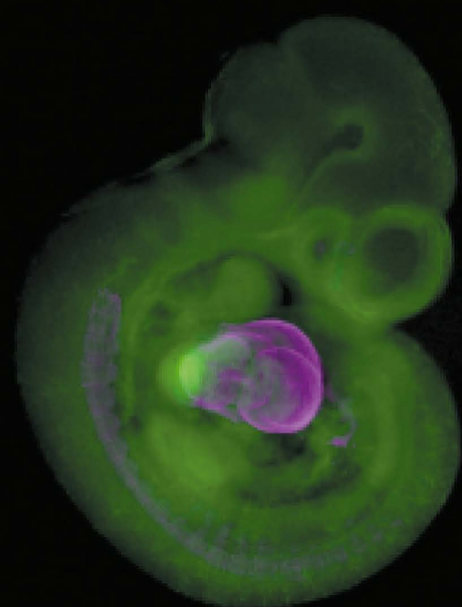

TRUDY DEHUE

EI
FOETUS
BABY

Een nieuwe geschiedenis
van zwangerschap

TRUDY DEHUE

EI, FOETUS, BABY

EEN NIEUWE GESCHIEDENIS VAN ZWANGERSCHAP

NOTEN

© 2023 Trudy Dehue

Omslagontwerp Nanja Toebak

Omslagbeeld NIMR, Francis Crick Institute London (CC BY-NC 4.0). Beschikbaar gesteld door de Wellcome Collection, www.wellcomecollection.org

Lithografie beelden binnenwerk Bert van der Horst, BFC, Amersfoort

Foto auteur Inge Hoogland/KNAW

Typografie binnenwerk Perfect Service

Drukkerij Wilco

ISBN 978 90 450 3978 7

D/2023/0108/548

NUR 740/695

www.atlascontact.nl

www.trudydehue.nl

•

NOTEN

INLEIDING: EI, FOETUS, BABY

1. Dehue, T. 2014. *Betere mensen. Over gezondheid als keuze en koopwaar*. Amsterdam: Atlas Contact, hs. 2.
2. Zie de website Listening across disciplines voor meer voorbeelden van feiten gepresenteerd in de vorm van geluid (listeningacrossdisciplines.net).
3. Het woord feit heeft veel betekenissen gehad. Maar het is ‘ontwikkeld uit Latijn *factum* “daad, gebeurtenis”, het gesubstantiveerde onzijdige verl.deelw. van *facere* “handelen, maken”, dat verwant is met doen’. Zie *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, elektronische versie 2011 (etymologie.nl).
4. Zie bijvoorbeeld *NRC*, 3-12-2013. Meer kinderen groeien arm op.
5. *Verzameling van verslagen en rapporten behorende bij de Nederlandsche Staatscourant, 1904*. No2 Verslag van de Demographische Afdeling van het 13e Congres voor Hygiëne en Demographie te Brussel gehouden van 2-8 September 1903. Den Haag: Algemeene Staatsdrukkerij, p. 2-3 (delfpher.nl).
6. Mahase, E. COVID-19: the problems with case counting. *BMJ* 2020; 370:m3374 (bmj.com).
7. Stone, D. *Policy Paradox*. New York: W.W. Norton. Dat Stone een nieuw boek publiceerde zag ik pas op de valreep bij het afronden van het mijne. De citaten komen daardoor uit een boekbespreking: Ostaijen, M. van, 2022. Deborah Stone, *Counting: How we Use Numbers to Decide What Matters* (New York: Liveright, 2021). *Public Administration Review*, 82, 2, 372-374.
8. Dit voorbeeld werkte ik verder uit in Dehue, T. 2008. *De depressie-epidemie*. Amsterdam: Atlas Contact, en Dehue, T. 2014, zie Inleiding, noot 1.
9. Skounti, M. et al. 2007. Variations in prevalence of attention deficit hyperactivity disorder worldwide. *European Journal of Pediatrics*, 166, 2, 117-123. De cijfers voor autisme varieerden in 2017 van 0,03 in Polen, tot 0,5 procent in Nederland, en 2,22 procent in de vs (Charron, R. 28-8-2017. Autism Rates across the Developed World. *Focus for Health*, focusforhealth.org).
10. Batstra, L. 17-2-2017. Peperdure hersenstudie adhd levert niets op. *Trouw*.
11. IAU 2006 General Assembly: Result of the IAU Resolution votes (iau.org).

- 326 326 Zie ook Zachar, P. & Kendler, K.S. (2012). The removal of Pluto from the class of planets and homosexuality from the class of psychiatric disorders: A comparison. *Philosophy, Ethics, and Humanities in Medicine*, 7, 1-7.
12. NASA, 2017. Optical Mining of Asteroids, Moons, and Planets to Enable Sustainable Human Exploration and Space Industrialization (nasa.gov).
 13. Hacking, I. 1999. *The Social Construction of What?* Harvard University Press; Hacking, I. 2006. Making up people. *London Review of Books*, 28, 16.
 14. Hacking, I. 2006. What is Tom saying to Maureen? *London Review of Books*, 28, 9.
 15. De term is geïntroduceerd door Fricker, M. 2007. *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. Oxford: Oxford University Press. Zij verstaat er meer vormen van onderdrukkende waarheidsclaims onder, maar in mijn boek draait het om, wat mij betreft, de meest basale vorm.
 16. Zie hierover bijvoorbeeld bioloog Derk Skillings: Skillings, D.J. 24-1-2017. Life is not easily bounded. *Aeon* (aeon.com).
 17. Everett, D.L. 2008. *Don't Sleep There are Snakes. Life and Language in the Amazonian Jungle*. Londen: Profile Books; **Wikipedia.org: Pirahã**.
 18. Zerubavel, E. 1996. Lumping and splitting. Notes on social classification. *Sociological Forum*, 11, 3, 421-433.
 19. Isaacson, N. 1996. The 'fetus-infant': Changing classifications of In Utero development in medical texts. *Sociological Forum*, 11, 3,
 20. Deze voorbeelden ontleen ik aan de populaire website 24baby.nl, maar bij de afronding van het boek bleek de suggestie van ongeborenen als zelfstandige baby's daarop in een aantal opzichten te zijn verminderd.
 21. Porter, T. 1995. *Trust in Numbers. Objectivity in Science and Public Life*. Princeton: Princeton University Press.
 22. Dehue, 2008, zie Inleiding, noot 8; Dehue, T. 2014, zie Inleiding, noot 1.
 23. De verdwaalde ooievaar (deverdwaaldeooievaar.be); Isala, Patiëntenfolder cryo-behandeling (isala.nl).
 24. Zachos, F.E. 2015. Taxonomic inflation, the Phylogenetic Species Concept and lineages in the Tree of Life – a cautionary comment on species splitting. *Journal of Zoological Systematics and Evolutionary Research*, 53 2, 180-184. Ik werd hierop attent gemaakt door Osterath, B. 19-5-2018. Wildgroei aan nieuwe soorten door gepuzzel in het lab. **NRC**.
 25. Zachos, F.E. 2016. *Species Concepts in Biology. Historical development, theoretical foundations, and practical relevance*. Springer, citaat p. 179 (door mij vertaald).
 26. Graaf, R. de, 1686. *Alle de Wercken*. Amsterdam: Abraham Abrahamse, p. 161-163 (books.google.nl).

27. Dehue, T. 2014, zie Inleiding, noot 1, p. 60-62.
28. Peters, T. 2022. *Detransitie, baby*. Amsterdam: Atlas Contact. Vertaald door Meulen, J. van der, oorspronkelijke titel *Detransition, baby*. Londen: Serpent's tail.
29. Om toch één pijnlijk voorbeeld te geven, zie Vrolik, G. 1826. *Beschouwing van het verschil der bekkens in onderscheidene volksstammen*. Amsterdam: Johannes van der Hey en Zoon (delpher.nl).

1. SNIJDEN, VOELEN, EN PROEVEN

1. Baarsel, M. van, 2001. Van kikker tot predictor (nemokennislink.nl); Leavitt, S.A. 2006. 'A private little revolution': The home pregnancy test in American culture. *Bulletin of the History of Medicine*, 80, 2, 317-345.
2. Duden, B. 1992. Quick with child: An experience that has lost its status. *Technology in Society*, 14, 3, 335-344; Brind'Amour, K. 30-10-2007. Quickening. *The Embryo Project Encyclopedia* (embryo.asu.edu); Graham, R. 29-5-2015. What-ever happened to 'quickening'? *The History News Network* (historynetwork.org). De vergelijking met een vlieg in je hand komt van verloskundige Erna Ponds.
3. De kerkelijke discussies hierover zijn complex en langdurig geweest. Een samenvatting is Beemer, Th. 1978. De traditie van de katholieke moraal inzake abortus provocatus. *Groniek*, 60,23-26 (ugp.rug.nl).
4. McKay, W.J.S. 1901. *The History of Ancient Gynaecology*. Londen: Baillière, Tindall and Cox.
5. Fragment van een schildering in de *Histoire ancienne jusqu'à César – Faits des Romains*, toegeschreven aan Wauchier de Denain (gallica.bnf.fr). Op een van de andere drie platen met alleen mannen staat wel een vrouw in de deuropening. Over de inhoud van het boek zie Meyer, P. 1885. Les premières compilations françaises d'histoire ancienne. In *Romania*, 14, 5, 1-81 (persee.fr). Over de vermoedelijke auteur zie Lynde-Recchia, M. 1998. The histoire ancienne jusqu'à César. *Romania*, 116, 3/4, 431-460.
6. Over de naam 'keizersnede' of 'caesarion section' zie u.s. National Library of Medicine, Cesarean Section – A Brief History (nlm.nih.gov).
7. Statenvertaling.net, Hosea 14:1; 11 Koningen 8:12 (statenvertaling.net).
8. Duden, B. 1993. *Disembodying Women: Perspectives on Pregnancy and the Unborn*. Boston: Harvard University Press; Maienschein, J. 2014. *Embryo's under the Microscope*. Boston: Harvard University Press.
9. Knoeff, R. 2007. Moral lessons of perfection: A comparison of mennonite and calvinist motives in the anatomical atlases of Bidloo and Albinus. In Grell,

- O.P. & Cunningham, A. *Medicine and Religion in Enlightenment Europe*. Londen: Ashgate, 121-143.
10. Andere platen van een dode foetus in Bidloo's boek zijn wel minder weemoedig dan die welke ik hier weergeef. Zie Bidloo, G. 1690. *Ontleding des menschelyken lichaams*. Amsterdam: Weduwe van Joannes van Someren (nlm.nih.gov).
 11. Meer voorbeelden van Hunters gravures zijn te zien op de website van de National Library of Medicine van de Amerikaanse NIH (nlm.nih.gov). Hunter liet er ook gekleurde 3D-modellen van gips van maken, te zien in het museum The Hunterian te Glasgow. Zie voor foto's McCulloch, N.A. et al. 2001. William Hunter's Casts of the Gravid Uterus at the University of Glasgow. *Clinical Anatomy*, 14, 210-217.
 12. Huffman, J.W. 1969. Jan van Riemsdyk Medical Illustrator Extraordinary. *JAMA*, 208, 1, 121-124. Voor de rijke geschiedenis van Hunter en Van Riemsdyk zie Thornton, J.L. *Jan van Rymsdyk, Medical Illustrator*. Cambridge: Oleander Press; Petherbridge, D. & Jordanova, L. 1997. *The Quick and the Dead: Artists and Anatomy*. Los Angeles: University of California Press.
 13. Van Riemsdyk geciteerd in Mount, H. 2006. Van Rymsdyk and the Nature-Menders: An Early Victim of the Two Cultures Divide. *British Journal for Eighteenth-Century Studies*, 29, 79-96, p. 81.
 14. Veel oude verbeeldingen van zwangerschap en foetussen staan afgebeeld in Longo, L.D. & Reynolds, L.P. 2016. *Wombs with a View: Illustrations of the Gravid Uterus from the Renaissance through the Nineteenth Century*. New York: Springer.
 15. De Schotse arts en vroedmeester William Smellie publiceerde in 1752 het boek *Treatise on the Theory and Practice of Midwifery* (books.google.nl), waarna er nog twee boeken van hem zouden volgen. Samen met Hunter wordt hij er sinds zijn eigen tijd van beschuldigd ook door moord aan zijn modellen te zijn gekomen. Zie Shelton, D.C. 2010. The Emperor's new clothes. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 103, 2, 46-50.
 16. Camper schreef dit in een boek dat hij uit het Frans vertaalde en bewerkte, onder toevoeging van drie zelf getekende platen. Zie Mauriceau, F. 1783 (derde druk). *Tractaet van de siektens der Swangere Vrouwen*. Amsterdam: Albert Magnus (books.google.nl), citaat op laatste pagina van de 'Voorreden'.
 17. Nicolaas Hartsoeker en Antoni van Leeuwenhoek hebben de reputatie de theorie van de 'homunculus' te hebben aangehangen. Die term stelden ze echter juist ter discussie, want hij hoorde bij de leer dat kinderen ook in glazen kolven zijn op te kweken door daar wat sperma in te doen. Zie Pinto-Correia,

- C. 329 329 1999. Strange tales of small men: Homunculi in reproduction. *Perspectives in Biology and Medicine*, 42, 2, 225-244 (muse.jhu.edu).
18. Fragment uit Cats, J. 1655. De vryer spreeckt tot de vrijster. Uit Vloten, J. van, 1896. *Alle de Wercken van Jacob Cats*,. Deel 2, Zwolle: de erven J.J. Bijl, p. 663 (dbnl.org).
19. Venette, N. 1687. *Venus minsieke gasthuis*. Amsterdam: Thimotheus ten Hoorn, boekverkooper in de Nes, in 't Sinnebeelt, p. 327 (play.google.com).
20. Solingen, C. 1673. *Embryulcia Vera*, opgenomen in Solingen, C. 1698. *Alle de medicinale en chirurgicale werken mitsgaders Embryulcia Vera*. Amsterdam: Jan ten Hoorn, over 't oude Heeren Logement, 324-327 (play.google.com).
21. Leertouwen was het zacht maken van gelooiden huiden door erop te hameren. Zie Huizinga, S.P. 1879. *Schets der chemische technologie*. Arnhem: Egmond & Heuvelink, p. 452-456 (delpher.nl).
22. Buckley, J. 2017. *Gender, Pregnancy and Power in Eighteenth-Century Literature. The Maternal Imagination*. Londen: Palgrave. Er waren overigens ook mannen die de invloed van de vrouwelijke fantasie op de foetus tegenspraken. Zie Wilson, P.K. 1992. 'Out of sight, out of mind?': the Daniel Turner-James Blondel dispute over the power of the maternal imagination. *Annals of Science*, 49, 1, 63-85.
23. Visscher, T. 1696. *Heelkonstige Aenmerkingen*. Amsterdam. J. Cats. Op pagina 245 begint een tweede ingevoegd boek getiteld *Van de kracht der moederlijke inbeelding op de vrucht* (books.google.nl), citaat van p. 276-277.
24. Bijvoorbeeld Siegemundin-Dittrichs, J. 1691. *Spiegel der Vroed-vrouwen*. Amsterdam: Boekverkooper over 't Oude Heere Logement, p. 201-205 (play.google.com). Zie voorts Lieburg, M.J. van, 1984. *C.G. Schrader's Memoryboek van de Vrouwen. Het notitieboek van een Friese vroedvrouw 1693-1745*. Leiden: Rodopi (dbnl.org); Dunn. P.M. 2004. Louise Bourgeois (1563-1636). Royal midwife of France. *Archives of Disease in Childhood*, 89, F185-F187 (bmj.com); Cohen, E. 1997. 'What the women at all times would laugh at': Redefining equality and difference, circa 1660-1760, *Osiris*, 12, 121-142.
25. Over de spermisten versus de ovisten zie Pinto-Correia, C. 1998. *The Ovary of Eve*. Chicago: The University of Chicago Press; Cobb M. 2006. *The Egg & Sperm Race: the Seventeenth-Century Scientists Who Unlocked the Secrets of Sex, Life, and Growth*. Londen: Free Press. Hedendaagse historici gespecialiseerd in deze periode keren zich tegen termen zoals 'de wetenschappelijke revolutie' en 'de onttovering van de wereld', omdat dergelijke uitdrukkingen al het voorafgaande te sterk tot bijgeloof verklaren en ten onrechte suggereren dat er een plotselinge totale omwenteling plaatsvond (Egmond, F. Jorink, E. &

- Vermij, R. red. 1999. *Kometen, monsters en muilezels*. Haarlem: Arcadia).
26. Dunn, P.M. 2006. Paul Portal (1630-1703), man-midwife of Paris. *Archives of Disease in Childhood*, 9, 5, 385-387 (ncbi.nlm.nih.gov). In arme landen delen de zwangere vrouwen soms nog steeds een bed. Zie Lutke Schipholt, I. 14-12-2006. Leven en dood – het begin. *Medisch Contact*, 61, 51-52, 2084-2087.
 27. Portal, P. 1685. *La Pratique des Accouchemens*. Parijs: G. Martin (books.google.nl). De Nederlandstalige versie is Portal, P. 1690. *De practyk der vroed' meesters en vroed' vrouwen*, Amsterdam: Timotheus ten Hoorn (books.google.nl).
 28. Dat de Nederlandstalige versie veel werd gelezen, staat in Lieburg, M.J. van, 1984, zie Hoofdstuk 1, noot 24. Een late bespreking van Portals boek is Geijl, A. 1896. Bijdrage tot de kennis van de geschiedenis der obstetrie en gynaecologie in ons vaderland. *Nederlands Tijdschrift voor Gynaecologie*, 81-167 (delpher.nl).
 29. Portal, P. 1690, zie Hoofdstuk 1, noot 27, p. 342-343 (books.google.nl).
 30. Ongeveer driekwart eeuw later verscheen het boek nog eens in het Engels. Zie Portal, P. 1763. *The Compleat Practice of Men and Women Midwives*. Londen: J. Johnson (books.google.nl). Er lijkt niets te zijn veranderd in deze druk, behalve dan dat de tekening van het eitje met bijbehorend verhaal is weggelaten.
 31. Hollewand, K. 2019. Eggs, Sperm and Desire: Sex and Science in the Dutch Golden Age. *Journal for Eighteenth-Century Studies*, 42, 4, 415-432 (wiley.com).
 32. Noordervliet, N. 2012. *Vrij man*. Amsterdam: Atlas Contact.
 33. Lindeboom, G.A. 1973. *Reinier de Graaf. Leven en werken*. Delft: Elmar.
 34. Graaf, R. de, 1671. Een nieuw ontwerp van de ledematen der vrouwen tot de voort-teelinge dienstig. Opgenomen in Graaf, R. de, 1686. *Alle de Wercken*. Amsterdam: Abraham Abrahamse (books.google.nl). Zie ook Jorink, E. 2016. Swammerdam, hoveling? Enige kanttekeningen bij de reputatie van een wetenschappelijk onderzoeker. *Studium: Tijdschrift voor Wetenschaps- en Universiteitsgeschiedenis*, 8, 4, 173-197 (gewina.studium.nl).
 35. Graaf, R. de, 1672. *De Mulierum Organis Generationi Inservientibus Tractatus Novus demonstrans tam homines & animalia caetera omnia, quae vivipara dicuntur, haud minus quam ovipara ab ovo originem ducere*. Leiden: Officina Hackiana.
 36. Graaf, R. de, 1671, zie Hoofdstuk 1, noot 34, citaat resp. p. 392 en p. 385.
 37. Dat was al helemaal bijzonder omdat De Graafs platen van menselijke ongeborenen wel weer complete mensjes verbeeldden, die ogen als een voldragen baby hadden of zelfs een kleuter met het hoofd van een man. In Graaf, R. de, 1671 (zie Hoofdstuk 1, noot 34) staat tussen p. 341 en p. 342 een tekening van een menselijke zwangerschap in een eileider, waarbij het kind op een baby lijkt. Tussen p. 371 en p. 372 staat een verbeelding van een ongeboren mensje waarin ik de contouren zie van een kleuter.

38. Graaf, R. de, 1671, zie Hoofdstuk 1, noot 34, p. 284-285.
39. Lindeboom, G.A. 1973, zie Hoofdstuk 1, noot 33, p. 36 en 70. Een paar decennia later zou Herman Boerhaave eveneens zijn smaakpapillen gebruiken, net zoals diens vele leerlingen tot in verre buitenlanden. Zie Ragland, R. 2012. *Chymistry and Taste in the Seventeenth Century: Franciscus Dele Boë Sylvius as a Chymical Physician between Galenism and Cartesianism*, *Ambix*, 59,1, 1-21; Klein, U. 2003. *Experimental History and Herman Boerhaave's Chemistry of Plants*. *Studies in History and Philosophy of Biological & Biomedical Science*, 34, 533-67; Verwaal, R. 2020. *Bodily fluids, Chemistry and Medicine in the Eighteenth-century Boerhaave School*. Londen: Palgrave.
40. Graaf, R. de, 1671, zie Hoofdstuk 1, noot 34, citaten op p. 281, p. 285.
41. Mauriceau, F. 1659 en 1683. *Tractaet van de siektens der Swangere Vrouwen. xxxii Hoofddeel Van d'Uitsnijdende Werking*. Amsterdam: Albertus Magnus, p. 7-8, zie voorts p. 65-66 (books.google.nl).
42. Voor een verslag van discussies tussen geleerden over het 'eyernest' bij menselijke vrouwen zie Lignac, L. de, 1785. *Natuurkundige beschouwing van den man en den vrouw in den huwelijken staat*. Amsterdam en Leyden: De Compagnie, citaat p. 319 (play.google.com).
43. Graaf, R. de, 1671, zie Hoofdstuk 1, noot 34, p. 298-299.
44. Graaf, R. de, 1671, zie Hoofdstuk 1, noot 34, p. 299.
45. Venette, N. 1687, zie Hoofdstuk 1, noot 19, p. 366 en p. 674 (books.google.nl).
46. Graaf, R. de, 1671, zie Hoofdstuk 1, noot 34, p. 299 (books.google.nl); Venette, N. 1687, zie Hoofdstuk 1, noot 19, p. 683 (books.google.nl). Venette en De Graaf noemen elkaar niet, maar Venette gaat wel in discussie met De Graaf in een versie van 1728 getiteld *Tafereel der huwelyks liefde, of Verhandeling over de voort-teelinge der menschen*. 's-Gravenhage: Isaak Breedveld (delpher.nl).
47. Venette, N. 1728, *Tafereel der huwelyks liefde*, p. 254 (delpher.nl).
48. Venette, N. 1687, zie Hoofdstuk 1, noot 19, p. 6 en 19-20 (books.google.nl).
49. Venette, N. 1687, zie Hoofdstuk 1, noot 19, p. 138 (books.google.nl).
50. De Wellcome Collection schrijft dit schilderij *Een bizarre bevalling* toe aan Pietro della Vecchia (wellcomecollection.org). Maar daarover is discussie. Zie UK Art Detective who painted 'A Grotesque Accouchement'? (artuk.org).
51. Met dank aan de inmiddels volwassen Hannah Moore, dochter van collega's en vrienden Olga Amsterdamska en Gene Moore. Toen ik in januari 2021 contact opnam om haar toestemming te vragen voor het vermelden van deze anekdote was net haar dochtertje Emily geboren uit één van haar 'eitjes', al die jaren opgeslagen zonder dozen.
52. Venettes Nederlandstalige versie is tot 1781 nog negen keer herdrukt, terwijl

- het boek ook in Duitsland heel populair was en zoals gezegd in Frankrijk. Het hemeltemgende seksisme van Venette wordt wel genoemd in Roodenburg, H. 1985. 'Venus minsieke gasthuis'. Over seksuele attitudes in de achttiende-eeuwse Republiek. *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, 17, 119-141 (dbnl.org).
53. Lopata, A. 2009. History of the egg in embryology. *Journal of Mammalian Ova Research*, 26, 1 2-9; Putscher, M. 1970. Omne vivum ex ovo. *Sudhoffs Archiv*, 54, 4, 355-372; William Harvey, meer bekend als de ontdekker van de bloedsomloop, publiceerde in 1651 ook al een boek over het ontstaan van alle leven uit een ei. Krumbhaar, E.B. 1957. Thoughts on Bibliographies and Harvey's Writings. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 12, 2, 235-240.
 54. Sarton, G. 1931. The Discovery of the Mammalian Egg and the Foundation of Modern Embryology, *Isis*, 16, 2, 315-337. Zie voorts Heringa, G.C. & Mendels, J.I.H. 1936. Regnier de Graaf's onderzoekingen over follikel en corpus luteum. *NtVg*, 80, 5034-5040. Tammiksaar, E. & Brauckmann, S. 2005. Karl Ernst Von Baer's 'Über Entwicklungsgeschichte Der Thiere 11' and Its Unpublished Drawings. *History and Philosophy of the Life Sciences* 26, 3-4, 291-308.
 55. Panhuysen, L. 2009. *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte*. Amsterdam: Atlas. Ze ook 'De gebroeders De Witt' in de NTR-tv-serie *De strijd om het Binnenhof* en de NTR-tv-serie *Het rampjaar 1672* (ntr.nl).
 56. *Amsterdamse Courant*, 16-4-1674. Vranckeryck (delpher.nl). De majesteit die eraan moest geloven was die van Portugal. *Amsterdamse courant*, 11-05-1688, p. 1 (delpher.nl).
 57. Brouwer, J. 2014. *Levenstekens. Gekaapte brieven uit het Rampjaar 1672*. Hilversum: Verloren; Brouwer, J. 2014. Met dank aan de vrijheid. Unieke post uit het Rampjaar 1672. *Groniek*, 204, 5, 289-30. (ugp.rug.nl). Neeltjes brief staat ook op de website *Brieven als buit* (brievenalsbuit.ivdnt.org).
 58. Citaat ontleend aan Schwartz, L. 2011. 17th-century childbirth: 'exquisite torment and infinite grace'. *The Lancet*, 377, 9776, 1486-1487. Zie voorts Anselment, R.A. 2005. Seventeenth-Century Manuscript Sources of Alice Thornton's Life. *Studies in English Literature, 1500-1900*, 45, 1, p. 135-155.
 59. Boekelman, A. 1677. *Nootwendig bericht van mr Andries Boekelman*. Amsterdam: Jan Rieuwertszoon (depher.nl); Kooijmans, L. 2007. *De doodskunstenaar. Frederik Ruysch (1638-1731)*. Amsterdam: Bert Bakker (dbnl.org).
 60. Titsingh, A. 1750. *Diana, ontdekkende het geheim der dwaazen die zig vroedmeester noemen*. Amsterdam, p. 160 (delpher.nl).
 61. Boekelman, A. 1677, zie Hoofdstuk 1, noot 59; Kooijmans, L. 2007, zie Hoofdstuk 1, noot 59; Geyl, A. 1905. *De geschiedenis van het Roonhuysiaansch geheim*. Rotterdam: Meindert Bogaerd (delpher.nl), p. 160-184

62. Visscher, J. de & Poll, H. van de, 1754. *Het Roonhuysiaansch geheim, in de vroedkunde ontdekt, tegen de weerdstrevers verdedigt*. Leiden: Johannes Heiligert (**books.google.nl**); Geyl, A. 1905, zie Hoofdstuk 1, noot 61; Kooijmans, L. 2007, zie Hoofdstuk 1, noot 59.
63. Geyl, A. 1905, zie Hoofdstuk 1, noot 61, p. 183. Geyl vertelt er niet bij hoe hij heeft achterhaald dat het om dezelfde Lysbeth ging. Wel te achterhalen bleek dat ze op 10 april 1675 te Ravenzwaaij met Pieter Gautier is getrouwd en toen de naam droeg van Liesbeth Jans Cluyt (**openarchieven.nl**).
64. Ruysch, F. 1774. *Alle de ontleed-genees-en heelkundige werken van Fredrik Ruysch, deel 3*. Amsterdam: Janssoons van Waesberge, p. 1021-1023. (**books.google.nl**).
65. Kooijmans, L. 2007, zie Hoofdstuk 1, noot 59.
66. Ibid.
67. Ruysch, F. 1724. Thesaurus Anatomicus VI, p. 52-53. In *Opera omnia anatomico-medico-chirurgica hucusque edita*. Amstelodami: Janssonio-Waesbergios (**books.google.nl**).
68. Ruysch, F. 1710. Thesaurus Anatomicus III, p. 6-7. In *Opera omnia anatomico-medico-chirurgica hucusque edita*. Amsterdam: Joannem Wolters (**books.google.nl**).
69. Kooijmans, L. 2007, zie Hoofdstuk 1, noot 59; Krul, R. 1891. Abraham Tittingh. Harrewarrierijen en schermutselingen tusschen Amstels doctoren en chirurgen, in verband met het gildewezen. *NTvG*, 35, 429-448 (**ntvg.nl**).
70. Ruysch, F. 1774, p. 1023.
71. Palm, L.C. 1991. De Graafs invloed op Van Leeuwenhoek. In Houtzager, H.L. ed. 1991. *Reinier de Graaf, 1641-1673*. Rotterdam: Erasmus Publishing, p. 41; Kremer, J. 1979. The Significance of Antoni van Leeuwenhoek for the Early Development of Andrology. *Andrologia*, 11-4, 243-249.
72. Karl Popper werd beroemd om zijn definitie van wetenschap als erop uit zijn je eigen theorie te weerleggen. Dat verdedigde hij in *The Logic of Scientific Discovery* van 1959. Thomas Kuhn bracht daar in *The Structure of Scientific Revolutions* van 1962 tegen in dat het ook zinvol kan zijn om vast te houden aan een bestaand paradigma. Wetenschap blijft mensenwerk omdat de natuur ons niet vertelt wanneer precies het goed is om je paradigma te verlaten.
73. Lüthy, C.H. 1996. Atomism, lynceus, and the fate of seventeenth-century microscopy. *Early Science and Medicine*, 1, 1, 1-27; Egmond, F. 2016. *Eye for detail. Images of Plants and Animals in Art and Science, 1500-1630*. Londen: Reaktion Books, p. 230.
74. Dekkers, G. 2018. *Waanwijze lasterbende. De geboorte van de wetenschap in acht ruzies*. Houten: Unieboek.

2. BEWEGEND, LEVEND, INGEKLEURD

1. Schroeder van der Kolk, J.L.C. 1851. *Waarnemingen over het maaksel van de menschelijke placenta en over haren bloeds-omloop*. Amsterdam: Sulpke (delpher.nl). Later presenteerde hij deze bevindingen en platen in Schroeder van der Kolk, J.L.C. 1861. *Over de Allantois en hare vorming en veranderingen in den mensch*. Verhandelingen Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Amsterdam: Van der Post, p. 1-36 (delpher.nl).
2. Velpeau, A.A.L.M. 1834. *Embryologie ou ovologie humaine contenant l'histoire descriptive et iconographique de l'oeuf humain*. Parijs: Dumont, citaat p. 85 en de platen op de pagina's daarna (biodiversitylibrary.org). Over Velpeau zie Dunn, P.M. 2005. Dr Alfred Velpeau (1795-1867) of Tours. *Archives of Disease in Childhood* 90: F184-F186 (bmj.com).
3. His, W. 1880. *Anatomie Menschlicher Embryonen I. Embryonen des ersten Monats*. Leipzig: F.C.W. Vogel, p. 4 en p. 100 (biodiversitylibrary.org).
4. His, W. 1885. *Anatomie Menschlicher Embryonen III. Embryonen bis Ende des zweiten Monats*. Leipzig: F.C.W. Vogel.
5. His, W. 1880, zie Hoofdstuk 2, noot 3, p. 1-5, p. 5.
6. Mall, F.P. 1907. On measuring human embryos. *The Anatomical Record*, 6, 129-140. Zelfs met hedendaagse echoapparatuur vraagt het opmeten nog om menselijke besluitvorming en interpretatie. Zie Bottomley, C. et al. 2009. Dating and growth in the first trimester. *Best Practice & Research Clinical Obstetrics and Gynaecology*, 23, 439-452.
7. Hopwood, N. 2000. Producing Development: The Anatomy of Human Embryos and the Norms of Wilhelm His. *Bulletin of the History of Medicine*, 74, 1, 29-79.
8. Hopwood, N. 1999. 'Giving body' to embryos. Modeling, Mechanism, and the Microtome in Late Nineteenth-Century Anatomy. *Isis*, 90, 462-496; His, W. 1890. Beschreibung eines Microtoms. *Archiv für Mikroskopische Anatomie*, 6, 229-232 (wikimedia.org); Antique-microscopes.com, The embryograph of Wilhelm His, c. 1881.
9. Zie de Ziegler-modellen op de Embryology History-website van de University of South Wales (unsw.edu.au). De catalogus van de firma uit 1859 is heruitgegeven en van commentaar voorzien door Hopwood (Hopwood, N. 2002, Embryos in Wax. Models from the Ziegler Studio. Cambridge: Whipple Museum of the History of Science).
10. Olsthoorn-Heim, E.T.M. et al. 2008. *Evaluatie Wet foetaal weefsel*. ZonMW (zonmw.nl); Rijksoverheid, *Wet foetaal weefsel* (wetten.overheid.nl); NVOG,

2018. *Leidraad terbeschikkingstelling foetaal weefsel (nvog.nl)*; door zijn complexiteit en rem op de ontwikkeling van nieuwe medisch-technologische mogelijkheden staat de embryowet van 2002 nu weer ter discussie (Bredenoord, A. 2018. *Nieuwe voortplantingstechnologie, nieuwe familievormen, nieuwe ethische vragen?* Zesde Els Borstlezing. Centrum voor Ethiek en Gezondheid (gezondheidsraad.nl). Een Amerikaans overzicht van en ethische overwegingen over vroegere experimenten met embryo's en foetussen is Reback, G.L. 1974. Fetal Experimentation: Moral, Legal, and Medical Implications. *Stanford Law Review*, 26, 5, 1191-1207.
11. Voormolen, S. 14-11-2019. Wat kan de verruiming van de embryowet opleveren? **NRC**; Rijksoverheid, 17-10-2022. Eerste grote wijziging embryowet sinds 2002 (rijksoverheid.nl).
 12. Goeury-Duvivier J.L. & Moussaud, A. 1870. *Gids voor lijders en lijdereessen aan ziekten der urine-en geslachtswerktuigen*. Gouda: G.R. van Goor (delpher.nl).
 13. Klencke, H. 1879. *De vrouw in het huwelijksleven*. Zaltbommel: Joh. Noman en Zoon, p. 227 (delpher.nl).
 14. Hopwood noemde de collectioneurs 'rapacious' (roofzuchtig) en zijn collega Lynn Morgan concludeerde dat de twintigste-eeuwse mensheid 'nog weinig besef had 'van zijn rol als uitroeier van soorten'. Zie Hopwood, N. 2007. History of normal plates, tables, and stages in vertebrate embryology. *The International Journal of Developmental Biology*, 51, 1, 1-26, p. 15; Morgan, L.M. 2009, *Icons of Life. A Cultural History of Human Embryos*. Los Angeles: University of California Press, p. 50.
 15. Morgan, L.M. 2009, zie Hoofdstuk 2, noot 14, p. 282.
 16. Hubrecht-Laboratorium, 1953. *Concise Catalogue of the Central Embryological Collection of the Hubrecht Laboratory*, p. 7.
 17. De boeken staan op biodiversitylibrary.org. Zie voorts Barnes, E.M. 21-6-2014. Franz Julius Keibel, 1861-1929. *The Embryo Project Encyclopedia* (embryo.asu.edu); Hopwood, N. zie Hoofdstuk 2, noot 14.
 18. Keibel, F. & Elze, C. 1908. *Normentafeln zur Entwicklungsgeschichte des Menschen*. Jena: Gustav Fische (Band 8 van *Normentafeln zur Entwicklungsgeschichte der Wirbeltiere* (biodiversitylibrary.org), citaat p. 47.
 19. Keibel, F. & Elze, C. 1908, zie Hoofdstuk 2, noot 18, p. 8. Zoeken op 'Weib' leidde slechts tot zinnen waarin de vrouw in het algemeen werd bedoeld en 'Mutter' leverde drie zinnen op, waaronder op p. 5 de overweging dat een moeder die al een dag dood was geen bruikbare embryo's oplevert, terwijl een exemplaar verkregen door een operatie kraakvers in een fixeervloeistof kan worden gestopt.

20. Keibel, F. & Elze, C. 1908, zie Hoofdstuk 2, noot 18, p. 132-133.
21. Mall, F.P. 1911. Report upon the collection of human embryo's at Johns Hopkins University. *The Anatomical Record*, 5, 7, p. 343-357. Mall, F.P. 1911, zie Hoofdstuk 2, noot 6, p. 346-347.
22. Voor de Engelstalige versies zie Keibel, F. & Mall, F.P. 1910. *Manual of Human Embryology, volume I*. Philadelphia: J.B. Lippincott (archive.org); Keibel, F. & Mall, F.P. 1912. *Manual of Human Embryology, volume II*. Philadelphia: J.B. Lippincott (archive.org).
23. Keibel, F. & Mall, F.P. 1912, zie Hoofdstuk 2, noot 22, figuur 486, p. 696 (archive.org).
24. Lee, A.B. 1921. *The Microtomists' Vademecum: A Handbook of the Methods of Microscopic Anatomy*. Philadelphia: Blakiston, p. 270 (archive.org).
25. Keibel, F. & Mall, F.P. 1910, zie Hoofdstuk 2, noot 22, p. 202-205.
26. Na het overlijden van zijn vriend en collega Mall raakte Keibel zijn oudste zoon kwijt door vermissing als soldaat, stierf zijn vrouw aan een ziekte, en pleegde zijn jongste zoon zelfmoord. Daarnaast verloor hij zijn lab en al zijn andere eigendommen (Barnes, E.M. 21-6-2014, zie Hoofdstuk, noot 17).
27. Schultz, A.H. 1919. Changes in fetuses due to formalin preservation. *American Journal of Physical Anthropology*, 2, 1, 35-41; Streeter, G.L. 1920. Weight, sitting height, head size, foot length, and menstrual age of the human embryo. Carnegie Institute of Washington (unsw.edu.au).
28. Droogleever Fortuyn, A.B. ed. 1927. *A Catalogue of the First 400 Specimens of the Embryological Collection in the Department of Anatomy of the Peking Union Medical College*, p. 57 (Yale Divinity School Library, divdl.library.yale.edu).
29. Sutton, C. 1997. Hysterectomy: A Historical Perspective. *Baillière's Clinical Obstetrics and Gynecology*, 11, 1-22; Dursun, P. et al. 2011. The history of radical hysterectomy. *Journal of Lower Genital Tract Disease*, 15, 3, 2011, 235-224.
30. Droogleever Fortuyn, A.B. 1927, zie Hoofdstuk 2, noot 28, p. 64.
31. Wilson E.K. 2012. Modeling man: the monkey colony at the Carnegie Institution of Washington's Department of Embryology, 1925-1971. *Journal of the History of Biology*, 45, 2, 213-251.
32. Marsh, M. & Ronner, W. 2008. *The Fertility Doctor. John Rock and the Reproductive Revolution*. Baltimore: Johns Hopkins University Press; Eig, J. 9-10-2014. The team that invented the birth control pill. *The Atlantic*.
33. Er gaan wel veel stemmen op voor het toestaan van vroege reageerbuisbevruchtingen voor het verkrijgen van onderzoeksmateriaal. Zie nos.nl, 25-01-2021. Denktank CDA: 'Sta embryo's kweken toe voor wetenschappelijk onderzoek'; ZonMw, 2021. *Derde evaluatie embryowet* (zonmw.nl).

34. Dat verklaart misschien ook waarom hedendaagse leerboeken in de gynaecologie het project van Hertig en Rock bespreken zonder erbij te vertellen hoe deze mannen aan hun bevruchte eicellen kwamen. Een voorbeeld is het veelgebruikte leerboek Moore, K.L. et al. 2020. *The Developing Human: Clinically Oriented Embryology*. U.S.: Saunders/Elsevier.
35. Hertig, A.T. 1989. A fifteen-year search for first-stage human ova. *Journal of the American Medical Association*, 261, 3, 434-435. Een andere uitvoerige beschrijving is Hertig, A.T. et al. 1956. A description of 34 human ova within the first 17 days of development. *The American Journal of Anatomy*, 98, 3, 435-93. Voorts putte ik voor deze paragraaf uit Marsh, M. & Ronner, W. 2008, zie Hoofdstuk 2, noot 32.
36. Hertig, A.T. 1989, zie Hoofdstuk 2, noot 35. Een aantal foto's is afgedrukt in Hertig, A.T. et al. 1956, zie Hoofdstuk 2, noot 35 en in Hertig, A.T. & Rock, J. et al. 1959. Thirty-four fertilized human ova, good, bad and indifferent, recovered from 210 women of known fertility; a study of biologic wastage in early human pregnancy. *Pediatrics*, 23, 1, 2-11. Ze zijn tevens te vinden door te zoeken met 'Hertig embryo' en op de website Making visible embryos, The Boston egg hunt, en daarin 'Harvard egg' (ps.cam.ac.uk).
37. De procedure staat beschreven in Hertig, A.T. & Rock, J. et al. 1959, zie Hoofdstuk 2, noot 36. Ik putte hiervoor tevens uit Marsh, M. & Ronner, W. 2008 (zie Hoofdstuk 2, noot 32) die patiëntendossiers hebben kunnen raadplegen.
38. Rock, J. 1924. Sex, Science and Survival. *The Eugenics Review*, 26, 2, p. 67-76.
39. Rowland, R. 1992. *Living Laboratories: Woman and Reproductive Technologies*. Melbourne: Spinifex Press, p. 6.
40. Voorlichting over straling aan patiënten (radiologen.nl). Zie voor de uitwerking van alle details Kal, H.B. & Struikmans, H. 2002. Zwangerschap en straling; samenvatting en conclusies van Publicatie 84 van de International Commission on Radiological Protection. *NTvG*, 46, 7, 299-303 (ntvg.nl).
41. Kim, E. & Boyd B. 2022. Diagnostic Imaging of Pregnant Women and Fetuses: Literature Review. *Bioengineering*, 28, 9, 6, 236, 1-9 (ncbi.nlm.nih.gov).
42. Wylick, W.A.H. van, 1966. *Röntgen in Nederland*. Utrecht: Hoeijenbos; Knecht, A. van de, et al. 1995. *Door het menselijke vlees heen. 100 Jaar radiodiagnostiek in Nederland 1895-1995*. Rotterdam: Erasmus publishing. Pasveer, B. 1989. Knowledge of shadows: the introduction of X-ray images in medicine. *Sociology of Health & Illness*, 11, 4, 360-381 (wiley.com).
43. Garland, L.H. 1931. X-Rays in the diagnosis of pregnancy: are they injurious to fetus or ovary? *California and Western Medicine*, 34, 3, 150-154 (ncbi.nlm.nih.gov).

44. Garland, L.H. 1931, zie Hoofdstuk 2, noot 43; Oakley, A. 1984. *The captured womb*. Oxford: Blackwell.
45. Voor de vele moeilijke beslissingen bij de diagnostiek van ‘cephalopelvische disproportioenering’ (cpd). Het definitief vaststellen van cpd is nog altijd niet mogelijk met meetapparatuur, omdat het bekken van een vrouw wijder wordt tijdens een bevalling en ook de schedel van het kind zich aanpast. De klinische blik, oftewel het inschattingsvermogen, van de obstetricus of verloskundige blijft daarom belangrijk en gelukkig is de keizersnede nu veilig. Bij een ‘proefbaring’ staat alles klaar voor een keizersnede terwijl men bekijkt of de bevalling niet toch langs normale weg mogelijk is. Zie Maharaj, D. 2010. Assessing cephalopelvic disproportion: Back to the basics. *Obstetrical & Gynecological Survey*, 65, 6, 387-95.
46. Er zijn daglichtfoto’s en röntgenbeelden van bijna wezentjes die bijna niet als mensjes herkenbaar zijn. Zie Snow, W. & Nadel, M. 1944. Roentgen study of the fetus in utero. Some practical considerations. *Radiology*, 42, 136-147; Eymer, H. 1913. *Die Röntgenstrahlen in Gynäkologie und Geburtshilfe*. Hamburg: Lucas Gräfe & Sillem.
47. Eymer, H. 1913, zie Hoofdstuk 2, noot 46, p. 87-88.
48. Warnekros, K. 1925. *Geburt und Nachgeburtsperiode im Röntgenbild*. Berlijn: J.F. Bergmann. Over Warnekros’ onderzoek met röntgenstralen bij zwangerschap vond ik slechts één artikel dat hoofdzakelijk bewonderend is: David, M. et al. 2018. Vor 100 Jahren – Schwangerschaft und Geburt im Röntgenbilde von Kurt Warnekros. *Geburtshilfe und Frauenheilkunde*, 78, 11, 1036-1038. Hij is het meest beroemd als pionier van geslachtsveranderende operaties. In die rol komt hij voor in de film *The Danish Girl* over de kunstschilder Einar Wegener alias Gerda Wegener en Lili Elbe, die daadwerkelijk heeft bestaan en die stierf na de poging een baarmoeder in haar lichaam te plaatsen bij een vierde geslachtsveranderende operatie. In deze film komt ook een scène voor waarbij een andere arts met een röntgenbestraling de hoofdfiguur van diens perverse geaardheid probeert te genezen.
49. Ebbenhorst Tengbergen, J. van, 1924. *De röntgenologische bekkenmeting*. Amsterdam: Portielje, p. 65-66 (delpher.nl). Voor foto’s zie achterin. Zie voorts Snow, W. & Nadel, M. 1944, zie Hoofdstuk 2, noot 46; Eymer, H. 1913, zie Hoofdstuk 2, noot 46.
50. Geciteerd in Wylick, W.A.H. van, 1966, zie Hoofdstuk 2, noot 42, p. 221.
51. Velde, Th.H. van de, 1915. Stralenbehandeling in de gynaecologie. *NTvG*, 59, 819-828 (ntvg.nl); Eymer, H. 1913, zie Hoofdstuk 2, noot 46; Meyer, H. & Gauss, K.J. 1925. *Lehrbuch der Strahlentherapie; Die Strahlentherapie in der*

- Gynäkologie*. Berlijn: Urban & Schwarzenberg. Voor historisch werk hierover zie Wylick, W.A.H. van, 1966, zie Hoofdstuk 2, noot 42, p. 198-199; Knecht, A. van de, et al. 1995, zie Hoofdstuk 2, noot 42, p. 103; Simon, K.J. 2015. *De wetenschappelijke ontwikkelingen in de radiologie en radiotherapie binnen de geneeskunde in Nederland / 1896-1922*. Rotterdam: Erasmus Publishing.
52. Lammers, H. 1934. Roentgenstralen als afdrijvingsmiddel. *NTvG*, 2651-2654 (**ntvg.nl**). Voor meer voorbeelden zie Fokkema, R.E. 1993. *Schade door röntgen-en radiumstraling. Een hoofdstuk uit de vroege geschiedenis van de radiologie, 1896-1939*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen (**rug.nl**).
 53. Dorland, W. & Hubeny, M. 1926. *The X-ray in Embryology and Obstetrics*. Londen: Henry Kimpton, citaten p. 25-26 en 259, kalenders p. 59-61. Zie de opsomming van gebleken ernstige schade in Bailey, H. & Bagg, H.J. 1923. Effects of irradiation on fetal development. *AJOG*, 5, 5, 461-473.
 54. Dehue, 2008 (zie Inleiding, noot 8) en de latere boeken over antidepressiva door Dick Bijl en Joanna Moncrieff. Zie ook Radden Keefe, P. 2021. *Empire of Pain*. New York: Random House.
 55. Garland, L.H. 1931. X-rays in the diagnosis of pregnancy. Are they injurious to fetus or ovary? *California and Western Medicine*, 34, 3, 150-153.
 56. Muller, H.J. 1927. Artificial Transmutation of the Gene. *Science*, 66, 1699, 84-87; Fokkema, R.E. 1993, zie Hoofdstuk 2, noot 52, p. 17 en 47.
 57. Nederlandse Genetische Vereniging, 1934. Wetenschappelijke Vergadering op zaterdag 4 november 1933. *NTvG*, 78, 3, 4261-4267, p. 4263. Zie ook Fokkema, R.E. 1993, zie Hoofdstuk 2, noot 42, p. 47-48.
 58. *NTvG*, 1939. Een Röntgentrein, 83, 568 (**ntvg.nl**).
 59. Droogleever Fortuyn, A.B. 1955. *Inleiding tot de variatie-en erfelijkheidsleer*. Hellder: C. de Boer Jr. p. 92; Knecht, A. van de, et al. 1995, zie Hoofdstuk 2, noot 42.
 60. The Virtual Human Embryo (**ehd.org**). Zie voorts de scans van 'Embryology education and research website. The Carnegie collection' (**unsw.edu.au**) en de reeks 'movies' op dezelfde website.
 61. Morgan, L.M. 2004. A social biography of carnegie embryo no. 836. *New Anatomist*, 276, 1, 3-7 (**wiley.com**).
 62. De website van *The Virtual Human Embryo* toont vier animaties van 836 (ehd.org) en de *Embryology Education and Research Website* voegt fraai ingekleurde animaties toe van organen van 836 (**unsw.edu.au**). Het afgebeelde exemplaar komt uit de *3D Atlas of Human Embryology* van het aumc (**3demryoatlas.com**).
 63. Skloot, R. 2010. *Het onsterfelijke leven van Henrietta Lacks*. Amsterdam: Nieuw

- Amsterdam. Adam Curtis maakte een documentaire naar aanleiding van dit boek, getiteld *The Undead Henrietta Lacks And Her Immortal Dynasty* (New York: Crown Publishers, 2010) en er is de **speelfilm *The Immortal Life of Henrietta Lacks met Oprah Winfrey in de hoofdrol van Lacks.***
64. Morgan, L.M. 2004, zie Hoofdstuk 2, noot 61.
 65. Hooker, D. 1951. *Early Human Fetal Activity* ([YouTube.com](https://www.youtube.com/watch?v=...)).
 66. De lijst met ‘contra-indicaties’ voor zwangerschap was indertijd schier eindeloos, wat deels kwam doordat veel ziekten slecht behandelbaar waren en deels doordat ze als excuus dienden bij zwangerschappen die eigenlijk ongewenst waren (Solinger, R. 1993. ‘A Complete Disaster’: Abortion and the Politics of Hospital Abortion Committees, 1950-1970. *Feminist Studies* 19, 2, 241-268).
 67. Historica Emily Wilson constateerde dat Hooker zelf hier vaag over is gebleven evenals over de vraag of de vrouwen om toestemming is gevraagd. Zie Wilson, E.K. 2014. *Ex utero: live human fetal research and the films of Davenport Hooker. Bulletin of the History of Medicine*, 88, 1, 132-160, p. 153.
 68. Hooker, D. 1952; 1969. *Prenatal Origin of Behaviour*. Lawrence: University of Kansas Press, p. 62 (ku.edu); Morgan, L.M. 2009, zie Hoofdstuk 2, noot 14, p. 198-200; Wilson, E.K. 2014, zie Hoofdstuk 2, noot 67.
 69. Fitzgerald, J.E. & Windle, W.F. 1942. Some observations on early human fetal movements. *The Journal of Comparative Neurology*, 76, 1, 159-167.
 70. **TIME Magazine**, 2-5-1938. Embryonic Grasp, 31, 18.
 71. Dehue, T. 4-2-2016. Onbesuisde popularisering van wetenschap. **De Groene Amsterdammer**, 40-44.
 72. Santora, M. 17-1-2005. Dennis Flanagan, 85, Editor of Scientific American for 37 Years, Dies. *The New York Times*; Hayes, B. 2005. Dennis Flanagan, 1919-2005. *American Scientist* (scientificamerican.com).
 73. Lux Flanagan, G. 1965. *De eerste negen maanden van ons leven*. Amsterdam: Contact.
 74. Voor de ontvangst van de Amerikaanse versie: Wilson, E.K. 2014, zie Hoofdstuk 2, noot 67, en Boulding, K. E. 1963. Short Reviews, The First Nine Months of Life, *Scientific American*, 208, 1, 160-162.
 75. *Leeuwarder Courant*, 17-9-1966. Van bevruchting tot geboorte (delpher.nl).
 76. Wibaut, F. 8-5-1965. De eerste negen maanden van ons leven. *Het Parool* (delpher.nl).
 77. *Algemeen Handelsblad*, 3-7-1965. Leven voor de geboorte (delpher.nl).
 78. Velde, van de, Th.H. 1926. *Het Volkomen Huwelijk*. Leiden: Leidsche Uitgevers-maatschappij (delpher.nl). Vertalingen zijn *Die Vollkommene Ehe*, *The Ideal Marriage*, *El Matrimonio Perfecto*, *Matżeństwo Doskonałe*, enzovoort.

79. Rooy, A.H.M.J. van, 6-5-192. Het Volkomen Huwelijk. *NTvG*, 2086-2088 (ntvg.nl). Zie ook Wikipedia.org: Het Volkomen Huwelijk.
80. *VPRO*, 29-5-1988. *Erotische Panorama's: Afl. 1: De Bossche variant* (vpro.nl).
81. Jülich, S. 2015. The making of a best-selling book on reproduction: Lennart Nilsson's 'A Child Is Born'. *Bulletin of the History of Medicine*, 89, 491-562.
82. The Visible Embryo Project, ongedateerd. *The lonesome space traveler* (cam.ac.uk). Nilssons oorspronkelijke artikel 'Drama of Life before Birth' is te vinden in het blad *TIME*. Zijn boek kreeg ook aandacht in *LIFE* onder de kop 'Dramatic Photographs of Babies before Birth', waarin het woord 'babies' wel heel opvallend was. *LIFE* publiceerde in hetzelfde jaar tevens enkele foto's van Hertig en Rock (collection.harvard.edu). Zie ook Olivia Conley, O. 30-6-2010. Images of Embryos in *LIFE Magazine* in the 1950s. *The Embryo Project Encyclo-pedia* (embryo.asu.edu).
83. Morgan, L.M. 2009, zie Hoofdstuk 2, noot 14, p. 220-221.
84. Collins, P. 2020. Staging embryos in development and the embryonic body plan. In Pandya, P. Wapner, R. Oepkes, D. & Sebire, N. *Fetal Medicine*, 3rd Edition. Elsevier, p. 23-29.
85. Donald, I. 1973. Apologia: how and why medical sonar developed. *Annals of the Royal College of Surgeons*, 132-140 (ob-ultrasound.net); Nicolson, M. & Fleming, J.E.E. 2013. *Imaging and Imagining the Fetus: The Development of Obstetric Ultrasound*. Baltimore: Johns Hopkins University Press; Benson, C. & Doubilet, P. 2014. The history of imaging in obstetrics. *Radiology*, 27, 2, p. 92-110 ([pubs.Rsna.org](http://pubs.rsna.org)).
86. *LIFE*, 15-1-1965. A Sonar 'Look' at the Unborn Baby, p. 45 (books.google.nl).
87. *LIFE*, 10-9-1965. Control of Life (books.google.nl).
88. Houwaart, E.S. 2001. Deel 4. Huishoudtechnologie, medische techniek. In Bruhèze, A.A.A. de la et al. *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*. Eindhoven: SHT, p. 250-271 (dbnl.org).
89. Mitchell, L. 2001. *Baby's First Picture: Ultrasound and the Politics of Fetal Subjects*. Toronto: University of Toronto Press; Abramowicz, J.S. et al. 2008. Fetal thermal effects of diagnostic ultrasound. *Journal of Ultrasound in Medicine*, 27, 4, 541- 549 (wiley.com); Haar, G. ter. 2011. Review: Ultrasonic imaging: safety considerations. *Interface Focus*, 1, 686-697 (ncbi.nlm.nih.gov); Eskandar, O. et al. 2011. Safety of diagnostic imaging in pregnancy. Part 2: magnetic resonance imaging, ultrasound scanning and Doppler assessment. *The Obstetrician & Gynaecologist*, 12, 171-177.
90. *UMCG*, *Echoscopie tijdens de zwangerschap* (umcg.nl); Dijklander Ziekenhuis, *Echoscopie tijdens de zwangerschap* (dijklander.nl). De Nederlandse Vereni-

- ging Medische Beeldvorming en Radiotherapie stelt dat vooral bij een jonge zwangerschap voorzichtigheid met echo's geboden is, omdat de veiligheid niet helemaal zeker is. Doppler-apparatuur mag in het eerste trimester alleen worden gebruikt voor onderzoek van de baarmoederwand, en kan bij verkeerd gebruik ook later in de zwangerschap schade aanrichten door verhitting van onder andere de foetale hersenen. Zie *NVMBr*, *Veiligheidsrichtlijn echografisch onderzoek* (nvmbr.nl).
91. Mol, A. 1993. Belevissen van een intellectueel. *Lover*, 12, 1-15.
 92. Rijksoverheid, 2019. *Pre-en neonatale screeningen* (pns.nl). Het Protocol *datering van de zwangerschap* van de NVOG laat echter zien dat er ook bij datering via echo's nog veel wikken en wegen komt kijken. Zie NVOG, 2018. *Protocol datering van de zwangerschap, versie 2.0* (nvog.nl).
 93. Die vergelijking is van mijzelf, maar is geïnspireerd door Mitchell, L. 2001, zie Hoofdstuk 2, noot 89. Meer auteurs betogen dat het gaat om aangeleerde interpretaties van beelden. Zie bijvoorbeeld Bouchard, J. 2004. Ultrasound: A window to the womb? *Obstetric ultrasound and the abortion rights debate. Journal of the Medical Humanities*, 25, 1, 7-19; Denbow, J. 2019. Good mothering before birth: measuring attachment and ultrasound as an affective technology. *Engaging Science, Technology, and Society*, 5, 1-20 (estsjournal.org); Kroløkke, C.H. 2011. Biotourist performances: doing parenting during the ultrasound. *Text and Performance Quarterly*, 31, 1, 15-36.
 94. 24baby.nl, 'Gender reveal: Het geslacht bekendmaken op een leuke manier', en genderreveal.nl.
 95. Langmuir, M. 29-9-2020. 'I started the gender reveal party and regret it'. *The Guardian*.
 96. University of Cambridge, 9-10-2015. Tempting fate: How to get a head in embryo development (cambridge-uni.medium.com).
 97. Dawood, Y. & Bakker, B.S. de 2020. Micro-ct of early human development. *Radiology*, 297, 1, 32 (pubs.rsna.org, en voor een video zie rsna-prod-cdn.literatumonline.com).
 98. Zeil, W. van, 30-4-2020. Ieder mens wordt geboren uit een vrouwenlichaam. *de Volkskrant*. Voor de geschiedenis van kunstzinnige afbeeldingen zie voorts Wikipedia.org, Pregnancy in Art. Voor beschrijvingen in woorden zie Chester, L. ed. 1989. *Cradle and All: Women Writers on Pregnancy and Birth*. Boston: Faber and Faber, en Giovanni, N. 1989. 'Don't have a baby until you read this'. In Goss, L. & Barnes, M.E. 1989. *Talk That Talk. An Anthology of African-American Storytelling*. New York: Simon & Schuster, p. 267 (books.google.nl).
 99. MoMA, ongedateerd. *Reaching for You*, no. 13 of 16, from the series *Do Not Abandon Me* 2009-2010 (moma.org)

100. Eigen vertaling van enkele dichtregels opgenomen in McCarthy, W. & Kraft, E, eds. 1994. *The Poems of Anna Laetitia Barbauld*. Georgia: The University of Georgia Press (books.google.nl).
101. Citaat overgenomen uit de versie vertaald door Maaïke Meijer en Marta Vooren: Rich, A. 1979. *Uit vrouwen geboren*. Amsterdam: Feministische Uitgeverij Sara. Vertaling, p. 69-70. Rich was ook een activist voor gelijke rechten en een feminist. Dat riep haatgevoelens op zodat de dichter Alexander Theoux haar boek kwalificeerde als ‘absolute radicale hekserij’, O’Manhony, J. 15-6-2002. Poet and Pioneer, *The Guardian*.
102. Mosselman, I. 2022. *Al die liefde en woede. Moeder worden, een memoir*. Amsterdam: Atlas Contact.
103. Kingma, E. 2018. Lady Parts: The Metaphysics of Pregnancy. *Royal Institute of Philosophy Supplement*, 82, 165-187. Zie ook Kingma, E. 2019. Were you a part of your mother? *Mind*, 128, 511, 609-646.

3. ZELFZORG, BEHANDELING, SACRAMENT

1. Riddle, J.M. 1991. Oral contraceptives and early-term abortifacients during classical antiquity and the Middle Ages. *Past & Present*, 132, 1, 3-32; Riddle, J. 1992. *Contraception and Abortion from the Ancient World to the Renaissance*. Cambridge: Harvard University Press; Bakker, C. 1926. Middelen om de vrucht af te drijven. *Nederlandsch Tijdschrift voor Verloskunde en Gynaecologie*, 31, 14-37 (delpher.nl).
2. Treub, H. 1896. Abortus provocatus en de strafwet. *Tijdschrift voor Strafrecht*, 1-24. Herdrukt in de NTvG-uitgave Treub, H. 1904. *Verspreide Opstellen*, 1-29, p. 11 (delpher.nl); Frenkel, F.F. 1969. Abortus provocatus: het foetus en de Wet. *De Gids*, 137, 283-294 (dbnl.org).
3. Het verhaal over Hippocrates en de prostituees stamt uit Campers vertaling van Mauriceau, F. 1783 (derde druk), zie Hoofdstuk 1, noot 16, p. 61 (books.google.nl). Het oorspronkelijke boek is Mauriceau, F. 1668, *Des maladies des femmes grosses et accouchées et de Celles qui sont Nouvellement Accouchées*, Parijs: Compagnie des Libraires (wellcomecollection.org). Zie voorts KNMG, 2003. De Nederlandse Artseneed (knmg.nl). Alleen een abortus die iemand anders opgedrongen had, was strafbaar, omdat deze dan de vrouw had verwond. Over regelgeving in de Romeinse en Oudgermaanse tijd evenals de vroege Middeleeuwen zie Elsackers, M.J. 2010. *Reading Between the Lines. Old Germanic and Early Christian Views on Abortion*. Proefschrift UvA (academia.edu).
4. In zijn geschiedenis van abortus tot 1979 noemt Jan de Bruijn alleen de pau-

selijke beziëldverklaring vanaf de bevruchting in 1869 als achtergrond van Treubs conflict en dat ook zonder de noodzakelijk geachte doop (Bruijn, J. de. 1979. *Geschiedenis van de abortus in Nederland*. Amsterdam: Van Gennepe, p. 52). Zich baserend op De Bruijn gaat ook Nele Beyens er in haar biografie van Treub van uit dat dit de reden was waarom de medische abortus zelfs bij levensgevaar voor de vrouw niet werd toegestaan (Beyens, N. 2013. *Immer bereid en nooit verlegen. Hector Treub, vrouwenarts in een mannenmaatschappij*. Amsterdam: Boom). In 1979 beschreef socioloog Lodewijk Brunt het conflict eveneens zonder de verdere verklaring dat het ging om het redden van de vrucht voor de hemel. Zie Brunt, L. 1979. Het schandelijk misdrijf. Artsen in de strijd tegen abortus omstreeks 1900. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 6, 210-226 (ub.rug.nl).

5. In de vroege twintigste eeuw was men nog huiverig voor de keizersnede. Zie Treub, H. 1909. De verloskundige therapie der naaste toekomst. Haarlem: Bohn (delpher.nl); Houtman, J. 1909. *Keizersnede bij eclampsie*. Sneek: Van Druuten, 1919 (delpher.nl). Zie ook Smit, W.H.P. 1926. Sectio caesarea post mortem en in agone. *Nederlands Tijdschrift voor Verloskunde*, 31, 1-14 (delpher.nl).
6. Een kwarteeuw geleden schreef de Gentse historica Valerie Meillander er wel een artikel over voor een breder publiek: Meillander, V. 1989. Ziel en doopsel van (on)geboren kinderen. Vier eeuwen dispuut. *Oostvlaamse Zanten*, 64, 1, 3-30 (ojs.ugent.be). Korte stukjes erover zijn Gijbels, J. 12-2-2020. Een priester, een mes, en een zwangere vrouw (cultuurgeschiedenis.be) en Claes, T. 18-4-2018. 4 redenen om een diepgelovige vroedvrouw te veroordelen in de late negentiende eeuw (cultuurgeschiedenis.be). Voor academische publicaties er-over zie Valle, R.K. 1974. The cesarean operation in Alta California during the Franciscan Mission period (1769-1833). *Bulletin of the History of Medicine*, 48, 2, 265-275; Foscati A. 2019. Postmortem Caesarean Section in the Late Middle Ages and Early Modern Period. *Social History of Medicine* 3, 3, p. 465-480; Gijbels, J. 2019. Medical Compromise and Its Limits: Religious Concerns and the Postmortem Caesarean Section in Nineteenth-Century Belgium. *Bulletin of the History of Medicine*, 93, 3, 305-334; Filippini, N.M. 2021. *Pregnancy, Delivery, Childbirth: a Gender and Cultural History from Antiquity to the Test Tube in Euro-pe*. Londen: Routledge, hoofdstuk 10; Klaeren, G.A. 2021. Sacred Embryology: Intra-uterine Baptisms and the Negotiation of Theology and Health Sciences across the Eighteenth-Century Spanish Empire. In Owens, S.E. & Boyle, M.E. *Health and Healing in the Early Modern Iberian World: A Gendered Perspective*, University of Toronto Press, p. 219-240; Gijbels, J. et al. 2022. Aligning faith with medicine: medical ethics, reproduction and catholic morality in franco-

- phone and anglophone normative literature, c. 1840-1960. *Journal of Religious History*, 46, 3, 439-459. Zie voorts Hoofdstuk 3, noot 43.
7. Geciteerd in Hartpole Lecky, W.E. 1894. *Geschiedenis van de opkomst en den invloed van het rationalisme in Europa*, p. 302-307, p. 305 (books.google.nl).
 8. Hartpole Lecky, W.E. 1894, zie Hoofdstuk 3, noot 7. Schäfer D. 1996. Embryul-
kie zwischen Mythos, Recht und Medizin. Zur Überlieferungsgeschichte von
Sectio in Mortua und Embryotomie in Spätantike und Mittelalter. *Medizinhis-
torisches Journal*, 31, 3-4, 275-297.
 9. Thomas van Aquino, editie 1947. *The Summa Theologica*. Vertaald door de
Fathers of the English Dominican Province. Benziger Bros, Question 68, arti-
cle 11: whether a child can be baptized while yet in its mother's womb? ([isidore.
co](https://isidore.co)).
 10. Dante Alighieri, eerste kwart veertiende eeuw. *Divina Commedia, Inferno*,
Canto IV, Project Gutenberg (gutenberg.org).
 11. Park, K. 2008. The death of Isabella Della Volpe: four eyewitness accounts of
a postmortem caesarean section in 1545. *Bulletin of the History of Medicine*, 82,
1, p. 169-187. Dit artikel bespreekt ook eerdere gevallen uit de vijftiende eeuw.
 12. Bijvoorbeeld Brouwer, J. 1940. *Johanna de Waanzinnige. Een tragisch leven in
een bewogen tijd*. Amsterdam: Meulenhoff.
 13. Rogier, L.J. 1945-1947. *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in
de 16de en 17de eeuw*. Amsterdam: Urbi et Orbi, p. 193 (dbnl.org).
 14. Pauli v. 1615, *Rituale Romanum*. Romae: ex typographia Reverendae Camerae
Apostolicae (beschikbaar bij de Zentralbibliothek Zürich, Ro 46) (doi.org).
Eerdere boeken stelden het ook al, zoals Havchini, I. & Hovii, M. 1589. *Pas-
torale, Ad Vsvm Romanvm Accomodatvm*. Antwerpen: Moretus, p. 8 ([play.
google.com](https://play.google.com)).
 15. Te vinden met 'manuale pastorum' op Delpher (delpher.nl) en Google Books
(books.google.com).
 16. *Rituale romanum contractum & abbreviatum in usum sacerdotum qui ad remota
& periculosa loca subinde coguntur excurrere* verschenen in 1657 te Antwerpen
bij Phillipum van Eyck (delpher.nl). De geciteerde bepaling staat op p. 10. Met
dank aan latinist Frank Vleeskens die deze pagina's voor me bestudeerde.
 17. Baudartius, W. 1632. *Apophthegmata Christiana, ofte gedenckweerdige, leerzame
en aerdtige spreucken*. David Janssz. Van Ilpendam, p. 395 (delpher.nl). Volgens
de negentiende-eeuwse historicus William Hartpole Lecky was de doop der
ongeborene zelfs een aanleiding tot de Reformatie, die ook heeft geholpen het
barbaarse verschijnsel gaandeweg uit de wereld te bannen. De protestanten
waren volgens hem weliswaar al 'even dogmatisch' en 'beperkt', maar toch

- ontstonden er door hen tenminste discussies over leerstellingen (Hartpole Lecky, W.E. 1894, zie Hoofdstuk 3, noot 7, p. 307).
18. De titel van Luthers verhandeling is *Ein Trost den Weibern, welchen es ungerade gegangen ist mit Kindergebären*. Voor een gescande versie van het originele handschrift zie de universiteit van Jena (collections.thulb.uni-jena.de). Voor een vertaling met inleiding zie Kristen E. Kvam, 2016. 'Consolation for Women Whose Pregnancies Have Not Gone Well' (1542). In Haemig, M.J. et al. eds. *The Annotated Luther, part 4: Pastoral Writings*. Minneapolis: Fortress Press, p. 419-427. Over het indrukwekkende leven van Katharina von Bora zie Treu, M. 1999. Katharina von Bora, the woman at Luther's side. *Lutheran Quarterly*, 13, 156-178 (lutheranquarterly.com).
 19. Blanchard, K.D. 2007. The Gift of Contraception: Calvin, Barth, and a Lost Protestant Conversation. *Journal of the Society of Christian Ethics*, 27, 1, 225-249. Het dispuut over de doop gaat nog altijd door. Op refoweb staat een verhandeling van zeven pagina's door de gezaghebbende dominee Rietveld uit Nijkerk. Deze betoogt dat de tegenstanders van de kinderdoop 'zich verbinden met de heidenvolken' (Rietveld, H.D. ongedateerd). (*Kinder)doop in het licht van de Bijbel* (refoweb.nl). Zie voorts Ouweneel, W.J. 2014. Alles wat u altijd al over de doop wilde weten. *Christelijk nieuws* (visie.eo.nl).
 20. Williams G.H. 1973. Religious Residues and Presuppositions in the American Debate on Abortion. *Theological Studies*, 31, 1, 10-75; Albrecht, G. 2003. Contraception and Abortion Within Protestant Christianity. In Maguire, D.C. *Sacred Rights: the Case for Contraception and Abortion in World Religions*. Oxford: Oxford University Press.
 21. Rogier, L.J. 1945-1947, zie Hoofdstuk 3, noot 13. Het getal van bijna veertig procent stamt van Katholiek Documentatiecentrum, *Geschiedenis van het Nederlands Katholicisme* (ru.nl/kdc).
 22. Crucius, J. 1647. *Schat der christelicke ziele begrepen in LXVIII predicationen, ingestelt tot verclaringhe des catechismi der Fransche kercken*. Amsterdam: Abraham Meinartz, p. 812 (books.google.nl).
 23. Fieno, T. 1620. *De formatrice foetus liber: in quo ostenditur animam rationalem infundi tertia die*. Antuerpiae, Apud Gulielmum à Tongris (biodiversitylibrary.org); Tutino, S. 2020. *The Quest for Certainty in Early Modern Europe: From Inquisition to Inquiry, 1550-1700*. Toronto: University of Toronto Press, hoofdstuk 7, 198-220.
 24. Op de vele websites over de geschiedenis van de katholieke doop blijft het dopen van ongeborenen eveneens onvermeld. De opdracht in *Rituale Romanum* komt wel ter sprake in Spiertz, F.X. 1935. *De katholieke liturgie in de Noor-*

- delijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw*. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen (repository.ubn.ru.nl). Dit proefschrift gaat echter ook niet in op de vraag hoe een vrucht moest worden uitgenomen die niet vanzelf naar buiten kwam.
25. Beverwijck, J. van, 1660. *Schat der gesontheit*. In *Joh. Van Beverwycks Wercken der genees-konste*. Amsterdam: Ian Iacobsz Schipper, p. 88 en p. 200 ([google.books.nl](https://books.google.nl)). Over Van Beverwijck zie Gemert, L. van, 1992. Johan van Beverwijck als 'instituut'. In *Zeventiende Eeuw*, 8, 1, p. 99-106 (dare.uva.nl). Dat adviezen voor behoud van een zwangerschap vaak verhulde tips voor het afbreken ervan waren heb ik uit Bruijn, J. de, 1979, zie Hoofdstuk 3, noot 4, p. 19-20.
 26. Solingen, C. 1698, zie Hoofdstuk 1, noot 20, p. 56 (play.google.com).
 27. Heerma van Voss, U.J. 1889 *Defloratie en onderzoek naar het vaderschap in het oud-vaderlandsch recht*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam, p. 143 (books.google.nl); Theunisz, J. 1-11-1925. De vroedvrouw in de 17e eeuw. *Tijdschrift voor Praktische Verloskunde*, p. 244-246 (delpher.nl).
 28. Samengesteld met behulp van Roodenburg, H. 1990. *Onder Censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam 1578-1700*. Hilversum: Verloren, p. 269 en 271; Haks, D. 1985. *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*. Utrecht: Hes, p. 92 e.v. (dbnl.org); Rozemond, A.J.H. 1991. De toestand van de wereld 1667-1673. In Houtzager, H.L. ed., zie Hoofdstuk 1, noot 71, p. 9-41, p. 31.
 29. Digitale stadsarchief Delft, inventarisnr. 1.2387, folio 209, 4-8-1670 (stadsarchiefdelft.nl). Voor mij is dit oude handschrift niet te ontcijferen. Ik baseer het verhaal op Rozemond, A.J.H. 1991, zie Hoofdstuk 3, noot 27.
 30. Lysbeth van Ravensway uit het eerste hoofdstuk kan een van die protesterende vroedvrouwen zijn geweest, want zij had haar vroedvrouwendiploma gehaald vlak voordat de brief van de vroedvrouwen werd opgesteld. De volledige briefwisseling staat in Haver Droeze, J.J. 1921. *Het Collegium Medicum Amstelaedamense, 1637-1798*. Haarlem: Bohn, p. 98-104 (delpher.nl). Zie ook Brouwer Ancher, A.J.M. 1900. Onderzoek naar het vaderschap. *Tijdschrift voor Geschiedenis, Land-en Volkenkunde*, 15, 220-222 (delpher.nl).
 31. Leeuwen. S. van, 1780. *Roomsch Hollandsch Recht*. Amsterdam: Jan ten Houten, p. 83 (delpher.nl); Lievens Kersteman, F. 1765. *Academie der jonge practicyns, of Beredeneerde consideratien over de theorie en de practycq in zaaken van rechtspleeging*. Den Haag: Pieter van Os, p. 247 (play.google.com).
 32. Portal, P. 1690, zie Hoofdstuk 1, noot 27, p. 205, en p. 18-20.
 33. Portal, P. 1690, zie Hoofdstuk 1, noot 27, p. 77, en p. 97.
 34. Het verhaal is opgeschreven door Philippe Peu, een bekende collega van Por-

- tal. Zie Peu, P. 1694. *La Pratique des accouchemens*. Parijs: Jean Boudot, p. 334 ([delpher.nl](#)).
35. Verhoeven, A.T.M. 2010. De handgreep van Mauriceau. *Nederlands Tijdschrift voor Obstetrie en Gynaecologie*, 123, 86-92 ([ntog.nl](#)). Dunn, P.M. 1991. François Mauriceau (1637-1709) and maternal posture for parturition. *Archives of Disease in Childhood*, 66, 1, 78-79.
36. Citaten uit Mauriceau, F. 1683, zie Hoofdstuk 1, noot 41, p. 269 e.v. ([books.google.nl](#)).
37. Mauriceau, F. 1683, zie Hoofdstuk 1, noot 41, p. 134 ([books.google.nl](#)).
38. Mauriceau, F. 1683, zie Hoofdstuk 1, noot 41, p. 273 ([books.google.nl](#)). Verhoeven, A.T.M. 2010, zie Hoofdstuk 3, noot 35. Dit laatste artikel behandelt ook ander gereedschap afgebeeld in Mauriceaus werk, te weten de 'tire-tête' of 'hoofd-uithaeler' die moest worden gebruikt als de vrouw anders niet te redden was.
39. Andel, M.A. van, 1936. De Chirurgijn Cornelis Solingen en zijn instrumenten. *NTvG*, 80, 47-48 ([ntvg.nl](#)). Het citaat over de vrouw van de kleermaker komt uit Solingen, C. 1698, zie Hoofdstuk 1, noot 19, p. 420-421.
40. Solingen, C. 1698, zie Hoofdstuk 1, noot 19, p. 233-237 ([play.google.com](#)).
41. Deventer, H. van, 1701, vierde druk 1765. *Manuale operatien, zynde een nieuw ligt voor vroed-meesters en vroed-vrouwen*. Amsterdam: Jan Monterre p. 13-14 ([books.google.nl](#)). Met de vroedvrouwen was het naar zijn overtuiging niet beter gesteld, want een paar jaar later schreef hij een boek over 'onverlost gestorven vrouwen' met als ondertitel 'Om te zien, of de Vroedvrouw oorzaak is van de Dood van de Vrouw en van het Kind'. Zie Deventer, H. van, 1719. *Nader vertoog van de Swaare Baringen*. Delft: Reinier Boitet ([books.google.nl](#)).
42. Deventer, H. van, 1701, zie Hoofdstuk 3, noot 41, p. 428 en p. 434-441 ([books.google.nl](#)). Dat zijn betoog over de doop via de keizersnede qua uitvoerigheid katholiek aandoet, maar qua uitkomst onkatholiek is, zal te verklaren zijn uit zijn voorgangersrol bij de labadisten, een groep volgelingen van een uitgetreden jezuïet die zijn eigen variant op de calvinistische Waalse kerk had bedacht. Zie Lieburg, M.J. van, 2012. *Nieuw licht op Hendrik van Deventer, 1651-1724*. Rotterdam: Erasmus Publishing ([library.uu.nl](#)).
43. Cangiamila, F.E. 1745. *Embriologia sacra overo dell'uffizio de'sacerdoti, medici, e superiori, circa l'eterna salute de' bambini racchiusi nell'utero*. Palermo: Francisci Valenza ([wellcomecollection.org](#)); Cangiamila, F.E. 1764. *Sacra Embryologia*. Palermo: Francisci Valenza ([wellcomecollection.org](#)).
44. Worldcat somt voor de periode 1764 tot 1825 tweëndertig Latijnse versies op verschenen in alleen al Duitsland, Nederland, België ([worldcat.org](#)). Zie voorts

- Warren, A. 2009. An Operation for Evangelization: Friar Francesco González Laguna, the Cesarean Section, and Fetal Baptism in Late Colonial Peru. *Bulletin of the History of Medicine*, 83, 4, 647-675; Rigau-Pérez, J.G. 1995. Surgery at the service of theology: postmortem cesarean sections in Puerto Rico and the royal cedula of 1804. *The Hispanic American Historical Review*, 75, 3, 377-404 (read.dukepress.edu). En voor Latijns-Amerika zie Few, M. et al. 2021. *Baptism Through Incision: The Postmortem Cesarean Operation in the Spanish Empire*. University Park: Penn State University Press.
45. Cangiamila, F.E. 1780. *Kort Begryp van de Embryologia Sacra (...)*. Antwerpen: Hubertus Blincken drukkerij (books.google.nl).
46. Cangiamila, F.E. 1780, zie Hoofdstuk 3, noot 45, p. 123.
47. Cangiamila, F.E. 1780, zie Hoofdstuk 3, noot 45, p. 45.
48. Cangiamila, F.E. 1780, zie Hoofdstuk 3, noot 45, p. 54 e.v.
49. Cangiamila, F.E. 1780, zie Hoofdstuk 3, noot 45, p. 130 e.v.
50. Cangiamila, F.E. 1785. *Korten inhoud van de Embryologia Sacra*. Leuven: P. Corbeels (books.google.nl).
51. International Theological Commission, 2007. *The Hope of Salvation for Infants Who Die Without Being Baptized* ([vatican.va](https://www.vatican.va)).
52. Cangiamila, F.E. 1780, zie Hoofdstuk 3, noot 45, p. 12.
53. Goodwin, M. 2020. *Policing the Womb: Invisible Women and the Criminalization of Motherhood*. Cambridge University Press; O'Brian, E. 2021. The many meanings of abortion. *Women's History Review*, 30, 6, 952-970. Het komt voor dat een vrouw nog bloedend wordt afgevoerd en daarna vele jaren vastzit wegens moord. Zie de casus van Teodora del Carmen Vásquez uit El Salvador waarover uitvoerig is bericht.
54. Beemer, Th. 1978, zie Hoofdstuk 1, noot 3; Tutino, S. 2020. Baptizing 'uncertain human beings'? probabilist theology and the question of the beginning of human life in seventeenth-century catholicism. In Fuchs, B. & García-Arenal M. eds. *The Quest for Certainty in Early Modern Europe from Inquisition to Inquity, 1550-1700*. Toronto: University of Toronto Press, 198-221.
55. Cangiamila, F.E. 1780, p. 67.
56. De parodie staat in hoofdstuk negen van het eerste boek, oorspronkelijk daterend van 1759, maar tot op heden herdrukt.
57. Meillander, V. 1989, zie Hoofdstuk 3, noot 6. Zie ook Zwaneveld, A. 1987. Tristram Shandy in Nederland. *De Gids*, 513-524 (dbnl.org).
58. Aangehaald en tegengesproken in Campers vertaling van Mauriceau, zie Hoofdstuk 1, noot 16, p. 62-63. De afbeelding komt uit Hartsoeker, N. 1694. *Essay de dioptrique*. Parijs: J. Anisson p. 230 (books.google.nl).

59. Treub, H. 1896, zie Hoofdstuk 3, noot 2, p. 5; Kouwer, B.J. 1903. Over spoedidilatatie van de baarmoedermond in de verloskunde. *NTvG*, 1040-1050.
60. *De Volksvriend*, 18-9-1879. Een ongeboren kind gedoopt (delpher.nl).
61. Rattner Gelbart, N. 1998. *The King's Midwife: A History and Mystery of Madame Du Coudray*. Berkeley: University of California Press; Benozio, M. et al. 2004. *La machine de madame du Coudray: Ou l'Art des accouchements au XVIIIe siècle*. Rouen: Point de Vues; Scharf, J.L. et al. 2022. La Machine: Obstetric Phantoms of Madame Du Coudray. *Journal of Medical Curriculum Development*, 9, 1-5 (sagepub.com).
62. Le Boursier du Coudray, A. 1755; 1777. *Abrégé de l'art des accouchements*. Parijs: Debure, plaat tussen p. 50 en 51 (archive.org).
63. Vandaele, F.D. 1775. *Onderwys voor de leerlingen in de vroedkunde (...) getrokken uyt de lessen der vermaerde vroed-vrauw Du Coudray*. Yper: J.F. Moerman, p. 3 (archive.org).
64. Huart, J.C. 1770. *Enchiridion artis obstetricandi of Kort begryp der vroed-kunde als oock de Konst bewerkinge der keyserlycke snede* Mechelen: Vander Elst, p. 141 (delpher.nl). Op internet zoeken met 'Huart keizersnede' levert op verschillen-de websites het verhaal op dat hij de operatie voor het eerst heeft toegepast, maar deze staat al grafisch beschreven in boeken als die van Cangiamila en Solingen.
65. Bavegem, P.J. van, 1773. *Tractaet ofte oordeel-kundige aenmerkinge over de beruchte keyzers-snede*. Dendermonde: J.J. du Caju en Amsterdam: Jan Morterre, p. 72 en 186 (delpher.nl).
66. Voor de platen en toelichtingen erop zie Hoofdstuk Bavegem, P.J. van. 1773, zie Hoofdstuk 3, noot 65, p. 259 ev.
67. Bavegem, P.J. van, 1773, zie Hoofdstuk 3, noot 65, p. 165.
68. In een historisch artikel uit 1962 merkte de arts M.E. Kulsdom op: 'onbewust en met de beste bedoelingen werden vroeger weinig mogelijkheden nagelaten om de kans op complicaties zo groot mogelijk te maken', en 'Van Bavegem kende die wel degelijk' want hij besprak ze 'optimistisch en met opzet kort'. Kulsdom, M.E. 1962. Uit de geschiedenis van de keizersnede. *NTvG*, 106, 23, 1193-1201, p. 1200 (ntvg.nl).
69. Bavegem, P.J. van, 1773, zie Hoofdstuk 3, noot 65, p. 227-230.
70. Bavegem, P.J. van, 1793. *Derde verhandeling over het Verlossen der Koeijen*. Amsterdam: Maatschappij ter bevordering van den landbouw, deel 10, p. 145 (books.google.nl).
71. Een scan van de originele tekst en een vertaling ervan staan op Steggink Genealogy, *Het wonder van Rossum* (steggink.org).

72. Cangiamila, F.E. 1780, zie Hoofdstuk 3, noot 45, p. 146-152 ([books.google.nl](#)).
73. Dionis, P. 1735. *Algemeene verhandeling van de kraamkunde*. Leyden: Jan van den Deyster, Boekverkooper in de Koornbrugsteeg, p. 275 e.v. ([books.google.nl](#)).
74. Kloek, E. & Hell, M. 2017. *Keetje Hodshon (1768-1829) Een rijke dame in revolutietijd*. Nijmegen: Van Tilt.
75. Mauriceau, F. 1683, zie Hoofdstuk 1, noot 41, p. 269 e.v. ([books.google.nl](#)).

4. DE PLICHT, DE SCHULD, EN DE BOETE

1. Over Camper zie Nuyens, B.W.Th. 1930. Petrus Camper (1722-1789) als verloskundige. *NTvG*, 74, 1, 38-60 ([ntvg.nl](#)); Ramakers, B. 2015. To Be Read Tastefully and Fruitfully: Petrus Camper as a Public Scientist. In Berkel, K. van & Ramakers, B. eds. *Petrus Camper in Context*. Hilversum: Verloren, p. 153-186.
2. Smellie, W. 1754. *A Sett of Anatomical Tables, with Explanations, and an Abridgement, of the Practice of Midwifery*. Londen (uitgever onbekend), Tab. xxiv ([wellcomecollection.org](#)). Het Rijksmuseum bezit ook prachtige schetsen van een neushoornkop en een olifant door Camper ([rijksmuseum.nl](#)).
3. Camper, P. 1771. *Brief van Petrus Camper aan den heere David van Gesscher. Het voordeel (...)*. Amsterdam: A. van der Kroe ([books.google.nl](#)). Zie over deze zaak ook Nuyens, B.W.Th. 1930 en Ramakers, B. 2015, zie Hoofdstuk 4, noot 1.
4. Camper is racisme verweten en in een artikel over de vraag of dit terecht is, komt racisme-historicus Jacob Boersema tot een 'ja en nee'. Hij wijst erop dat het grote familiekapitaal van Camper uit de opbrengsten van kolonialisme kwam. Ten overstaan van toegestroomd publiek heeft Camper ook sectie ver richt op een uit Afrika toegestuurde zwarte baby. Dat hij dit 'slavenkind' had gekregen en geaccepteerd is uitermate racistisch, oordeelt Boersema hierover. Maar staand aan de sectietafel heeft Camper wel betoogd dat het net zoals witte baby's 'een afstammeling van Adam' was. De mensen in de zaal moesten broederschap aangaan met zwarte mensen 'omdat wij allemaal van de Vader afstammen' (Boersema, J. 2022. Rasdenker in de Verlichting. *De Nederlandse Boekengids*, 7, 4, 9-13, p. 12).
5. Camper, P. 1784. *Verhaal van de konstbewerking der doorsnede van de schaambeenderen; gedaan (...)* den 20 October, 1783 ([delpher.nl](#)). Nuyens, B.W.Th. 1930 en Ramakers, B. 2015, zie Hoofdstuk 4, noot 1.
6. Ausems, A.W. 1903. Beschouwingen over de therapie der baring bij bekkenver nauwing. *Nederlands Tijdschrift voor Verloskunde en Gynaecologie*, 14, 247-295, p. 266 ([delpher.nl](#)). Zie ook Snoo, K. de, 1911. De behandeling der baring

- bij bekkenvernaauwing. *Tijdschrift voor praktische verloskunde*, 15, 12, 201-207 (**delpher.nl**). *British Medical Journal*, 1895. The History of Symphysiotomy, p. 1518 (**bmj.com**).
7. Wegdam, H.H.J. 8-3-2006. Chirurg in Ghana – Wie kan het nog als het nodig is? *Medisch Contact* (**medischcontact.nl**); Verkuyl, D.A.A. 2007. Think Globally Act Locally: The Case for Symphysiotomy. *PloS Medicine*, 4, 3 e71 (**plos.org**); Mourad, S.M. van, et al. 2014. Symfysiometrie voor het opheffen van schouderdystocie. *NTvG*, 158, 1-7 (**ntvg.nl**).
 8. Morrissey, J. 2012. The murder of infants? Symphysiotomy in Ireland. *History Ireland*, 20, 5, 44-47. Zie voorts het **Wikipedia-lemma** Symphysiotomy. Op YouTube.com zijn met de zoektermen ‘documentary symphysiotomy’ ook diverse hedendaagse documentaires te vinden.
 9. Huussen, A.J. jr. 1998. Gezinscriminaliteit in Groningen, Stad en Land. In Boekholt, P.Th.F.M. et al. *Het Noorden in het midden*. Assen: Van Gorcum, 139-167.
 10. Camper, P. 1774. *Gerechtelyke en ontleedkundige verhandeling over de tekenen van leven, en dood in nieuwgeborene kinderen*. Leeuwarden: H.A. de Chalmot, p. 4 en p. 12-14 (**wellcomecollection.org**). Neonaticide kwam veel voor. Zie Koenraadt, F.A.M.M. 2003. Doding van een pasgeborene – een verborgen delict. In Groenhuijsen M.S. & Oei, T.I. red. *Actuele ontwikkelingen in de forensische psychiatrie*. Deventer: Kluwer, p. 201-226 (**fiom.nl**); Riley, L. 2006. Neonaticide. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 12, 4, 1-42.
 11. *Nieuwsblad van het Noorden*, 12-9-1981. Camper wilde medische proef op moordenares (**delpher.nl**).
 12. Berkel, K. van, 2014. *Universiteit van het noorden. Deel 1, de oude universiteit, 1614-1876*. Hilversum: Verloren, p. 366-367. Zie ook *Wandeling door de oude Hortus* (**rug.nl**).
 13. Camper, P. 1774, zie Hoofdstuk 4, noot 10, p. 104-105.
 14. Campers tekeningen staan in Smellie, W. 1765. *Verzameling van ontleedkundige afbeeldingen, met derzelver uitleggingen*. Amsterdam: Jan de Montere, respectievelijk **plaat 37, p. 74-75** en **plaat 3, p. 13-16** (**delpher.nl**).
 15. Lammers, F.B. 2004. Het verslag van Gaubius inzake de eerste bevalling van Wilhelmina van Pruisen in 1769. *NTvG*, 148, 583-591 (**ntvg.nl**); Lammers, F.B. 2005. Raadsels rond een verlostang van Albertus Titsingh (1714-1790). *NTvG*, 14, 2910-2920 (**ntvg.nl**).
 16. Bruijn, J. de, 1979, zie Hoofdstuk 3, noot 4.
 17. Dingemans, M. 1806. *Verhandeling over het doen der keizerlijke snede*. Amsterdam: J.W. Elbe, p. 71 e.v. en p. 50 (**books.google.nl**). Aa, A.J. van der, 1858.

- 'Martinus Dingemans' in *Biografische Woordenboek der Nederlanden*. Haarlem: Brederode (dbnl.org).
18. *Wetboek van Strafrecht*, 1811, artikel 317, p. 193 (books.google.nl); Bruijn, J. de, 1979, zie Hoofdstuk 3, noot 4, p. 27-30.
 19. Voor een getekende colpeurynter zie Hoofdstuk Broers, H.J. & Goudoever, H.C. van, 1852. *Ziekten der vrouwen en der kinderen*. Utrecht: J.D. Doorman, p. 245 (delpher.nl).
 20. Villeneuve [geen voorletter], 1856. De bij hoogen graad van vernauwing, door kunst opgewekte abortus. *Praktisch Tijdschrift voor de Geneeskunde*, 2, 498-503, p. 503 (delpher.nl).
 21. Elaut, L. 1955. Jan-Pieter Hoebeke. *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, 9, 969-993. Enigszins anders verteld staat Elauts verhaal in Huys, P. 2000. Aenmerking over de beruchte Keyzers-sned. *Oostvlaamse Zanten*, 75, 2 (ugent.be). Hoebeke zelf beschreef zijn successen in Hoebeke, J.P. 1840. *Mémoire et observations pratiques de chirurgie et d'obstétricie*. Bruxelles: Societé Encyclographique des Sciences (delpher.nl).
 22. *Koninklijke Courant*, 27-7-1807, p. 3 (delpher.nl). Voor een dergelijk bericht zie ook de *Nederlandse Staatscourant*, 30-4-1821, p. 2 (delpher.nl) en de *Delftsche Courant* van 2-4-1859, p. 1 (delpher.nl). In het voorlaatste bericht staat dat het 'een zwangerheid van drie jaren en vier maanden' betrof. Dit was een geval van een overleden buitenbaarmoederlijke foetus, die in het lichaam van een vrouw kon verstenen. Men spreekt dan van een 'steenkind' of 'lithopaedion'. Zie Treub, H. 1925. *Treub's leerboek der verloskunde*. Utrecht: Erven F. Bohn, p. 446-447 (delpher.nl). Vrouwen konden er vroeger tot op hoge leeftijd mee blijven rondlopen, met forse klachten als gevolg. En tegenwoordig vind je op internet replica's te koop van dergelijke kleine mummies.
 23. Maygrier, J.P. & Siebold, E.C.J. von, 1838. *Afbeeldingen uit den geheelen omvang der theoretisch-practische verloskunde*. Groningen: Van Boekere, p. 378-379 (delpher.nl).
 24. *Algemeen Handelsblad*, 12-8-1845, p. 1 (delpher.nl).
 25. *Algemeen Handelsblad*, 6-2-1835 (delpher.nl); *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 20-4-1853 (delpher.nl); *Groninger Courant*, 2-2-1841 (delpher.nl).
 26. Hoebeke, J.P. 1843. *Verhandeling over de miskraam*. 's-Gravenhage: J.H. Bisschop, p. 16-17 en 20-21 (delpher.nl).
 27. Hasselt, A.W.M. van, 1857. Opmerkingen omtrent het misbruik van abortief-middelen tot vruchtmoord. *NTvG*, 177-181 (ntvg.nl). De Bruijn geeft nog een lange opsomming van genoemde methoden zoals het drinken van water met slijpsteenafval of stof geborsteld uit paarden, het nuttigen van jenever

- met roest van spijkers, azijn met aftreksel van koperen munten, en anders brandewijn met groene zeep. Zie Bruijn, J. de, 1979, zie Hoofdstuk 3, noot 4, Voor lijsten met aangewende middelen zie voorts Busch, D.W. 1843. *Encyclopaedie der verloskunde in haren geheelen omvang*. Amsterdam: S. de Grebber, p. 26-35 ([delpher.nl](#)).
28. Hoebeke, J.P. 1843, zie Hoofdstuk 4, noot 26.
29. Goddijn, M. 2011. *NVOG Voorlichtingsbrochure herhaalde miskraam* ([nvog.nl](#)); Isala-patiëntenfolder problemen tijdens vroege zwangerschap ([isala.nl](#)).
30. Het ging om het proefschrift *De spontane abortus* van gynaecoloog W. Vlaanderen. Krantenberichten erover zijn te vinden met 'Vlaanderen proefschrift miskraam' ([delpher.nl](#)).
31. Busch, D.W. 1843. *Encyclopaedie der verloskunde in haren geheelen omvang*. Amsterdam: S. de Grebber, p. 35 e.v. citaat op p. 54 ([delpher.nl](#)). Zie ook Iwersen, Tj.J. 1845. *Enchiridion der verloskunde*, p. 95-96. Utrecht en Amsterdam: Van der Post ([books.google.nl](#)).
32. Naegele, H.F. 1843. *Leerboek der Verloskunde*. Utrecht: C. van der Post, p. 566 ([delpher.nl](#)).
33. Siebold, van, E.C.J. & Simon Thomas, A.J. 1861. *Handboek der Verloskunde*. Zwolle: S.H. ten Cate ([delpher.nl](#)), 241 e.v. citaten p. 241 en p. 244.
34. Oud Practicus, 1886. *Therapeutisch Woordenboek*. Gouda: J.B. van Goor, p. 1-2 ([delpher.nl](#)); Anton, K.C. 1852. *Volledig en pathologisch geordend zakboek der meest beproefde geneeskundige voorschriften voor vrouwen-en kinderziekten*. Tiel: Gebr. Campagne, p. 233 e.v. ([delpher.nl](#)).
35. Welcker, A. 1918. Dodelijke vergiftiging (abortus criminalis) door oleum sabinae *NTvG*, 62, 1307-1315 ([ntvg.nl](#)). Ook op delpher zijn verschillende miserabele gevalsbeschrijvingen te vinden.
36. Tilt, E.J. 1866. *Handboek van de Therapie der Uterus-ziekten*. Leeuwarden: Suringar, p. 35 ([delpher.nl](#)).
37. Het recept voor Weener pasta was: '6 delen bijtende kalk en 5 delen bijtende potasch', tot pasta geroerd met 'wijngeest' (spiritus). Dit moest inwerken tot dat het effect aan een 'grauw gekleurde lijn' op de huid en korstvorming was te zien. 'De aanwending is pijnlijk, de werking is daarentegen zekerder en meer begrensd dan bij het kali causticum'. Zie Linhart, W. 1864. *Beknopt leerboek der heilkundige kunstbewerkingen*. Tiel: H.C.A. Campagne, p. 39 ([delpher.nl](#)).
38. Tilt, E.J. 1866, zie Hoofdstuk 4, noot 36, citaten p. 31 resp. 36. Ook Nederlandse gynaecologen gebruikten de bijtende stoffen. Zie Lammes, F. 2008. M.A. Mendes de Leon (1856-1924), gynaecoloog van het eerste uur. *NTvG*, 15, 956-963, p. 962 ([ntvg.nl](#)).

39. De combinatie van de zoektermen ‘miskraam bloedzuigers’ levert op Delpher vele honderden boektitels op ([delpher.nl](#)).
40. Applicatie van bloedzuigers op het ostium uteri door prof. Ferdinand Weber. *Nederlandsch tijdschrift voor heel- en Verloskunde*, p. 92 e.v. ([delpher.nl](#)); Hufeland, C.W. 1841. *Enchiridion Medicum*. Amsterdam: C.G. Sulpke, p. 183-184 ([delpher.nl](#)).
41. Broers, H.J. 1849. Over apoplexie van het menschelijk ei (geen uitgeverij) ([delpher.nl](#)); *Tijdschrift Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst*, notulen Eerste Algemeene Vergadering 1849, p. 80-83 ([delpher.nl](#)). Broers heeft zijn onderzoekingen inderdaad voortgezet en reeksen tekeningen laten maken van baarmoeders met een ei erin. Zie Broers, H.J. 1851. *Platen over de ziekelijke ontwikkeling van het menschelijk ei*. Utrecht: Dannenfelser & Doorman ([books.google.nl](#)).
42. Zoek op **Delpher** met ‘koeien abortus’.
43. Voor een vroege samenvatting van dit drama zie Koerts, A. 15-3-1991. Een kring van daders. *Trouw* ([delpher.nl](#)); *Geneesmiddelenbulletin*, 1997. Is DES al uitgewerkt? 31, 2, 25-26 ([ge-bu.nl](#)). Zie voorts de website van het DES Centrum ([descentrum.nl](#)). Ma, L. 2009. Endocrine disruptors in female reproductive tract development and carcinogenesis. *Trends in Endocrinology and Metabolism*, 20, 7, 357-363. Troisi, R. et al. 2021. Prenatal diethylstilbestrol exposure and risk of diabetes, gallbladder disease, and pancreatic disorders and malignancies. *Journal of Developmental Origins of Health and Disease*, 12, 4, 619-626.
44. Dit boek zal vragen oproepen over eigen ervaringen van de auteur: mijn zwangerschappen, eind jaren tachtig, eindigden steeds na een maand of drie, vier, wat mede kwam doordat ik pas laat iemand had gevonden met wie ik kinderen wilde.
45. Naegele, H.F. 1843, zie Hoofdstuk 4, noot 32, p. 435.
46. Bijker, L.E. 2015. Het eerste Nederlandse debat over anesthesie in de obstetrie, *NTvG*, 159, 1-5 ([ntvg.nl](#)).
47. Huber, C.U.J. 1842. *Wenschen en Wenken voor de Geneeskundige Wetgeving in ons Vaderland*. Schoonhoven: S.E. van Nooten, p. 26-27 ([delpher](#)).
48. *Noord Brabander*, 6-10-1832 ([delpher.nl](#)). Nog altijd in *De Volksvriend*, 18-9-1879. Een ongeborn kind gedoopt ([delpher.nl](#)).
49. *De Protestant*, 1822, 4, 1. Priesters en Priesterwerk, p. 66-78, citaten p. 71-72 ([delpher.nl](#)).
50. Koning, I. de, 1833. Aan de redactie van de Konst en Letterbode. *Algemeene Konst- en Letterbode*, p. 163-166 ([delpher.nl](#)).
51. Hurwenen, Overlijden Maria van den Heuvel, 08-08-1827, p. 95, akte nr 9 ([geldersarchief.nl](#)).

52. Rogier, L.J. 1945, zie Hoofdstuk 3, noot 13. Canon van Nederland, Mariavlucht (canonvannederland.nl). *Tubantia*, 16-4-2016. In tien jaar tijd bijna alle katholieke kerken in Twente dicht.
53. Vering, A.M. 1841. *Pastorale Geneeskunde. Handboek tot eene Natuur- en Geneeskundige Kennis van den Mensch voor den Geestelijken Stand*. Almelo: J.T. Sommer, passages op p. 326-330, citaat p. 327 en noot met instructies p. 330 (delpher.nl).
54. De gegevens over Vering stammen uit een bewonderend historisch artikel, dat geen woord aan diens ideeën over het openen van zieke zwangere vrouwen wijdt. Zie Huppmann, G. 1998. Medizijnisch-Psychologische Aspekte im Werk von Albert Mathias Vering (1773-1829). *Zeitschrift für Medizinische Psychologie*, 7, 2, 87-96 (iospress.com).
55. Vering, A.M. 1841, zie Hoofdstuk 4, noot 53, p. 332-337 resp. 282-283.
56. Verteld in onder andere de *Utrechtsche Provinciale en Stads-courant*, 31-10-1860 (delpher.nl), en *Hoornsche Courant*, 10-11-1860 (delpher.nl).
57. *Algemeen Handelsblad*, 18-02-1861, p. 2 (delpher.nl); *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 4-3-1861, p. 3 (delpher.nl). Met dank aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis voor de calculator (iisg.amsterdam.nl).
58. Genealogieonline.nl, Janna Sanderink (1824-1860) ([genealogieonline](http://genealogieonline.nl); zie ook WieWasWie.nl); Erfgoed Enschedé, Overlijdensakte Janna Sanderink, aktenummer 158, inventarisnummer 8776 (erfgoedenschede.nl).
59. Zie ook *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 14-8-1868 (delpher.nl); *De Waakzaamheid*, 7-11-1860 (delpher.nl); *De Javabode*, 29-12-1860 (delpher.nl); *De Javabode*, 16-2-1862 (delpher.nl).
60. Vzb.nl, geschiedenis.
61. Het meest uitgebreide krantenverslag vond ik in de *Arnhemsche Courant*, 23-12-1871 (delpher.nl). Zie ook *Het Vaderland*, 25-12-1871 (delpher.nl). Het vonnis staat vermeld in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 9-1-1872 (delpher.nl). Calculator voor omrekening van de geldboete van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (iisg.amsterdam.nl).
62. ВНТС, Strafvonnissen 's-Hertogenbosch (24.93), p. 13-18, Meulen, Petrus Franciscus van der: Kwakzalverij / onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst (bhic.nl). Met dank voor hulp bij het zoeken aan ВНТС-archivaris Vincent van de Griend; Genealogieonline.nl, Johanna van Wamel (1838-1871) en Gerardus 'Gerrit' Houke(n)s (1827-1889). WieWasWie.nl, registratienummer 2310, aktenummer 15.
63. Gijbels, J. 2019, zie Hoofdstuk 3, noot 6. Voor een afbeelding van het voorgestelde nieuwe type doopsput zie Gijbels, J. 16-1-2019. 'Wat je altijd al over de

- doospuit hebt willen weten' op de website Cultuurgeschiedenis.be.
64. *Leydse Courant*, 1-10-1838, p. 3 (delpher.nl).
 65. Engelbertus, Cardinael Aertsbisshop van Mechelen, 1852. *Onderwijzingen aengaende het doopen der nieuw-geborene kinderen ten gebruike der vroedmeesters en vroedvrouwen te Mechelen*. Mechelen: P.J. Hanicq, p. 23. (books.google.nl).
 66. Nederlandse kranten namen de Belgische berichtgeving over. Zie *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 14-8-1868 (delpher.nl) en *Opregte Haarlemsche Courant*, 3-11-1868 (delpher.nl). Zie ook Claes, T. 18-4-2018, zie Hoofdstuk 3, noot 5; Gijbels, J. 2019, zie Hoofdstuk 3, noot 5.
 67. Eldik Thieme, P.J. van, 1879. De Physiologie van den Dood. Dood en Schijn-dood. *Isis*, 244-269 (delpher.nl). Verings boek *Pastorale Geneeskunde* uit 1841 met instructies voor een priesterlijke keizersnede bevat opmerkelijk genoeg ook al een hoofdstuk 'Voorschriften ter voorkoming van het levend begraven', al is dat regelrecht in strijd met zijn gedetailleerde instructies voor zielzorgers voor het naderen van een zieke zwangere vrouw met je mes (Vering, A.M. 1841, zie Hoofdstuk 4, noot 52).
 68. Cappers, W. 1987. Op zoek naar zekerheid omtrent de dood. *Groniek*, 98-109 (ugp.rug.nl).
 69. Verslag der commissie, uitgebragt in de zitting van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van den 16den November 1869, p. 84-85 (delpher.nl); *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 18-3-1869, p. 1 (delpher.nl).
 70. Beemer, Th. 1978, zie Hoofdstuk 1, noot 3.
 71. Scherpenseel, A. 1870. *Schets over den politieken toestand der gemeente Schinveld (Limburg) 1849-1869*. Luik: H. Vaillant-Carmanne (books.google.nl). Er gingen roddels dat de eigenlijke auteur Peter Scherpenseel was, zoon van de genoemde auteur. De jongere Scherpenseel werd literator en politiek activist in Vlaanderen en Zuid Afrika (gezelle.be).
 72. De voornamen 'Jan Leonard' heb ik uit twee kranten uit die tijd (delpher.nl). De mededeling van Joors staat in *Moederschapszorg*, 1931, p. 111 (delpher.nl).
 73. Death on December 14, 1857 in Schinveld Maria Gertrudis Palant (openarchives.nl).
 74. Scherpenseel, A. 1870, zie Hoofdstuk 4, noot 70, p. 40 e.v.
 75. Burgerlijke Stand Limburg: Schinveld, 1796-1942, toegangsnummer 12.097 inventarisnummer 22 (archieven.nl). Met dank voor het toesturen van de akte door Historisch Centrum Limburg, Burgerlijke Stand in Limburg: Schinveld, 1796-1942 (12.097), inv.nr. 22, registers van overlijden 1843-1942, aktenummer 13, 10 september 1866.
 76. *Le Courier de la Meuse*, 10-12-1870. On nous écrit de Sittard (delpher.nl); *Het Vaderland*, 15-12-1870 (delpher.nl).

77. Palmen, C.J.M. 1968. Aantekeningen op 'Schets van een politieken toestand der gemeente Schinveld 1849-1869'. *Het land van Herle*, 18, 2, 58-64, p. 58 ([landvanherle.nl](#)). Zie ook Martens, W.J. 1997. Een boekje over Schinveldse toestanden 1849-1869. *Het land van Herle*, 27, 4, 110-123, p. 114 ([landvanherle.nl](#)) en Theunissen, T. 2020. Uit Schinvelde verleden II. *De 4sjprunk* ([de4sjprunk.nl](#)).
78. Voor de digitale versie van Scherpenseels pamflet zie Hoofdstuk 4, noot 70; *Perkamentus*, 30-8-2019 ([perkamentus.blogspot.com](#)).
79. Paap, W. 1910, uitgave 1911. *De kapelaan van Liestermonde*. Amsterdam: Veldt, p. 86-87 ([dbnl.org](#)).
80. Netscher, F. 20-6-1910. Van Boeken en Menschen. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* ([delpher.nl](#)). *Land en Volk*, 15-8-1910. Boekentafel ([delpher.nl](#)). Over Paap zie Lewin, L. 7-9-1985. Je zaagt kurk. *de Volkskrant* ([delpher.nl](#)).
81. *Een Vlaamsche Jongen* dateert van 1879 en staat op internet ([play.google.com](#)). Een herschreven versie van 1881 is beschikbaar op DBNL ([dbnl.org](#)).
82. Vering (zie Hoofdstuk 4, noot 52) meldt bijvoorbeeld dat cholera-patiënten schijn dood kunnen zijn en dan nog kunnen herstellen. In de jaren zestig van de negentiende eeuw was er een cholera-epidemie in heel zuidelijk Nederland, waarbij mensen in een paar uur overleden konden zijn en zelfs doodgeboren kinderen de typische 'facies cholericus' hadden. Zie Departement van Binnenlandsche Zaken, 1875. *De Cholera-epidemie van 1866-1867* ([delpher.nl](#)).
83. Wazenaar, 1879. *Een Vlaamsche Jongen*, p. 229-231 ([play.google.com](#)).
84. Zie de website Schrijversgewijs ([Schrijversgewijs.be](#)) en Coopman, Th. & Scharpé, L. 1910. *Geschiedenis der Vlaamsche letterkunde*. Antwerpen: De Nederlandsche boekhandel, p. 352 ([dbnl.nl](#)).
85. *Het Nieuws van den Dag*, 6-4-1879 ([delpher.nl](#)); *Het Vaderland*, 31-12-1878 ([delpher.nl](#)).
86. Hartpole Lecky, W.E. 1894, p. 305, zie Hoofdstuk 3, noot 6.
87. Paap, W. 1910, uitgave 1911, zie Hoofdstuk 4, noot 78, p. 273-277.
88. Schaepman, A.C.M. 1-7-1900 en 8-7-1900. Adnotanda ad resp. S. Officii d. 15 Dec. 1899 de sectio caesarea demortuae. *Nederlandsche Katholieke Stemmen*, 22, 26, 1 ([delpher.nl](#)) en 22, 27, 1 ([delpher.nl](#)). Met dank aan latinist Frank Vleeskens voor zijn hulp bij de interpretatie van het tweede stuk. Schaepmans kennis van aflaten blijkt uit Schaepman, A.C.M. 1930. *De vereischten tot het verdienen van een vollen aflaat*. Utrecht: Van Rossum ([delpher.nl](#)).
89. Schaepman, A.C.M. 1-7-1900 en 8-7-1900 ([delpher.nl](#)).
90. Tweet van de Vlaamse filosoof Maarten Boudry, 1-6-2015 ([twitter.com, @mboudry](#)).

5. DE DOKTER, DE ZIELEZORGER, EN DE VROUW

1. Spits, J. 17-4-2018. *Lokerse, Neeltje 1868-1954. Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (huygens.knaw.nl). Voor boeken door en over Neeltje Lokerse zie bibliotheek.nl, zoekterm 'Neeltje Lokerse'.
2. Wijnaendts Francken-Dyserinck, W. 1905. *Over de sociale positie van de ongehuwde moeder en van haar kind*. Amsterdam: G.P. Thierie (delpher.nl).
3. *De Courant*, 22-3-1912. *Neeltje Lokerse* (delpher.nl).
4. *Het Volksdagblad*, 30-10-1897. Vruchtafdrijving, p. 3 (delpher.nl).
5. Bruijn, J. de, 1978. Abortus in de negentiende eeuw. *Groniek*, 19-26, p. 21 (ugp.rug.nl).
6. Van Renterghems aantekeningen dateren van ongeveer 1885. Renterghem, A.W. (bewerkt door Spruit, R.), 2019. *De Wonderdokter: Albert Willem van Renterghem*. Alkmaar: Cossee, p. 59.
7. Smidt, W.J. 1889. *Vrije uitoefening der geneeskunde en het Strafwetboek*, Academisch proefschrift, Leiden, p. 35 e.v. (delpher.nl).
8. Over de motieven hiervoor zie Enschedé, Ch.J. 1966. Abortus op medische indicatie en strafrecht. *NTvG*, 110, 1349-1353 (ntvg.nl). Er werden ook daadwerkelijk artsen voor veroordeeld, zie Van Dam van Isselt, E.W. 1902. *De strafrechtelijke aansprakelijkheid van den Medicus*. Proefschrift Rijksuniversiteit te Utrecht (delpher.nl).
9. Heggerront, W. et al. 2008. The syndrome of Mayer-Rokitansky-Küster-Hausser provoking primary amenorrhoea in a 19-year-old patient. *Tijdschrift voor Geneeskunde*, 64, 14, 7 27-733 (researchgate.net).
10. *Analecta juris pontificii*, 1893, p. 259 (archive.org).
11. Velde, Th. van de, 1903. Hebotomie met blijvende verwijding van het bekken. *NTvG*, 47, 1303-1309 (ntvg.nl); Michaelis, P.H.W. 1912. Hebosteomie. *Nederlandsche Katholieke Stemmen*, 79-86 (delpher.nl).
12. Ausems, A.W. 1903. Beschouwingen over de therapie der baring bij bekkenvernaauwing. *Nederlands Tijdschrift voor Verloskunde en Gynaecologie*, 14, 247-295, casus op p. 247-248 (delpher.nl) en p. 278-279 (delpher.nl).
13. Michaelis, P.H.W. 1912, zie Hoofdstuk 5, noot 10.
14. Treub, H. 1909. De verloskundige therapie der naaste toekomst. *Geneeskundige Bladen*, 14, 177-194, p. 190-192 (delpher.nl).
15. Over de Nederlandsche Gynaecologische Vereeniging zie Schoon, A.J.L. 1995a. *De gynaecologie als belichaming van vrouwen*. Walburg Pers; Beyens, N. 2013, zie Hoofdstuk 3, noot 3.
16. Beyens, N. 2013, zie Hoofdstuk 3, noot 3; Jong, E. de, et al. 2001. Hector Treub

- en zijn vrouwelijke leerlingen. *NTvG*, 145, 51, 2492-2497 ([ntvg.nl](#)).
17. Hoho, M.J.H.S. 1906. *De eivliessteek*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam ([delpher.nl](#)).
 18. Mijnlieff, A. 1887. Bijdrage tot de diagnose en therapie der atypische uterusziekten. *NTvG*, 31, 160-161 ([ntvg.nl](#)); Kouwer, B.J. 1884. *Verslag der Verloskundige Kliniek en Polikliniek 1883-1884*. Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden. Leiden: J.J. Groen ([delpher.nl](#)); Mendes de Leon, M.A. 1905. *Gynaecologische therapie en algemeene gynaecologische diagnostiek*. Scheltema & Holkema ([delpher.nl](#)). Carbonspray heette ook 'Lister spray' en zette de hele operatiekamer in de mist, Ridder von Nussbaum, J.N. 1881. *Handleiding voor de Antiseptische Wondbehandeling, in het bijzonder Lister's Methode*. S.C. van Doesburgh ([delpher.nl](#)); Treub, H. 1885. *De antiseptische wondbehandeling*, S.C. van Doesburgh ([delpher.nl](#)).
 19. Treub, H. 1896. *Verspreide Opstellen*, 1-29, p. 55 ([delpher.nl](#)).
 20. Treub, H. 1901. Artikel 307-bis van het Wetboek van Strafrecht, *Tijdschrift voor Strafrecht*, 1-24, p. 11 ([delpher.nl](#)).
 21. Treub, H., Oppenraay, H. van & Vlaming, T.M. 1901. *Het Levensrecht der ongeboren vrucht. Strijdschriften*. Haarlem: Bohn ([delpher.nl](#)); Treub, H., Oppenraay, H. van & Vlaming, Th.M. 1903. *The Right to Life of the Unborn Child. A Controversy*. New York: Joseph F. Wagner ([archive.org](#)).
 22. Treub, H., Oppenraay, H. van & Vlaming, T.M. 1901, zie Hoofdstuk 5, noot 21, p. 21.
 23. Geciteerd in Schoon, A.J.L. 1995, zie Hoofdstuk 5, noot 15, p. 13.
 24. Kouwer, B.J. 1904. *Prof. Hector Treub en het Nieuw-Malthusianisme*. Stads Boek en Courant Drukkerij Kampen, p. 7-9 ([docplayer.nl](#)).
 25. *Bataviaasch Nieuwsblad*, 7-5-1902 ([delpher.nl](#)); *Soerabaijasch Handelsblad*, 7-5-1902 ([delpher.nl](#)); *De Locomotief*, 9-5-1902 ([delpher.nl](#)).
 26. Toen Wilhelmina begin mei 1902 zwanger dreigde te sterven, moest de ministerraad over een mogelijke troonopvolger vergaderen, waarvoor alleen een onbekende Duitse achterneef in aanmerking bleek te komen die zelfs geen Oranje was (Fasseur, C. 1998. *Wilhelmina, de jonge koningin*. Amsterdam: Balans).
 27. Wilhelmina trouwde Heinrich von Mecklenburg-Schwerin begin februari 1901 en kreeg begin november van dat jaar haar eerste miskraam, waarna er nog vier zouden volgen. Sommigen schrijven haar mislukte zwangerschappen toe aan de syfilis van haar prostituees bezoekende echtgenoot, maar er zijn ook geruchten dat Hendrik kinderen bij andere vrouwen had. Zie Visser, L. 2018. *Koningin Wilhelmina der Nederlanden, 1880-1962. Historiek* ([historiek.net](#)); Zwaap, R. 30-7-2020. Prins Hendrik. *De Republiek* ([derepubliek.nl](#)).

28. Fasseur, C. 1998 (zie Hoofdstuk 5, noot 26, p. 265). Ook in zijn tweede boek over Wilhelmina spreekt Fasseur van een miskraam (Fasseur, C. 2002. *Wilhelmina. Sterker door strijd*. Amsterdam: Balans) en biograaf Gerard Aalders doet dat eveneens in Aalders, G. 2020. *Wilhelmina, werkelijkheid en fictie*. Meppel: Just Publishers.
29. Brief van Wilhelmina's secretaris Jean van der Staal, geschreven op 5 mei 1902 aan Wilhelmina's adjudant, Sirtema van Grovestins; Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, Archief-inventarisnummer a50-VIIIA-02a en a50-VIIIA-02b. In deze archieven bevinden zich geen brieven van prins Hendrik van de vijfde mei.
30. *Bredasche Courant*, 7-5-1902 ([delpher.nl](#)); *Algemeen Handelsblad*, 6-5-1902 ([delpher.nl](#)); *Nieuwsblad van het Noorden*, 7-5-1902 ([delpher.nl](#)); *Soerabaijisch Handelsblad*, 8-5-1902 ([delpher.nl](#)); *De Nederlander*, 7-5-1902 ([delpher.nl](#)); *De Standaard*, 7-5-1902 ([delpher.nl](#)).
31. *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* drukte op 6 mei het volledige persbericht af ([delpher.nl](#)). *De Javabode* had op 6 mei bericht dat het om een telegram was gegaan van de prins-gemaal aan zijn familie te Schwerin ([delpher.nl](#)), en het *Soerabaijisch Handelsblad*, 6-5-1902 citeerde op 6 mei uit andere kranten zich beroepend op persbureau Reuter ([delpher.nl](#)), terwijl deze krant op 8 mei vertelde dat de prins de bron was geweest ([delpher.nl](#)). *Algemeen Handelsblad*, 7-5-1902 ([delpher.nl](#)), en *Het Nieuws van den Dag*, 8-5-1902 ([delpher.nl](#)).
32. Citaat uit een brief van 7 mei door Hendrik aan zijn moeder vertaald uit het Duits door mijzelf. Andere zelf vertaalde citaten komen uit een brief van 6 mei. Die van 6 mei is mij in kopie toegestuurd door de Koninklijke Verzamelingen genoemd in Hoofdstuk 5, noot 29 en, samen met die van 7 mei, ook door Landeshauptarchiv Schwerin (Akte LHAS, 5.2-4/1-4 Hausarchiv des Mecklenburg-Schwerinschen Fürstenhauses / Nachlass Großherzogin Marie, Sgn. 21 b, Blatt 241-244). Hendriks handschrift was voor mij niet te ontcijferen. Ik dank Christian Krautz voor het transcriberen van de brief van de zesde mei (Transkription Brief 6. Mai 1902 Prinz Hendrik, geb. Herzog Heinrich zu Mecklenburg. Empfänger: Großherzogin Marie von Mecklenburg-Schwerin). Voorts dank ik historicus Jan Willem Veluwenkamp voor de transcriptie van de brief van 7 mei.
33. *Bredasche Courant*, 7-5-1902 ([delpher.nl](#)).
34. Dit vertelde de televisieserie *Wilhelmina, een leven voor de troon* uit 2022 die veel historici aan het woord liet.
35. Touchan, F. et al. 2009. Typhoid fever during pregnancy: case report and re-

- view. *Obstetric Medicine*, 2, 4, 161-163 ([ncbi.nlm.nih.gov](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/)); [Wikipedia.org](https://en.wikipedia.org/wiki/Death_of_Savita_Halappanavar), Death of Savita Halappanavar.
36. Kouwer, B.J. 1928. Clinische lessen. Afdrijving der vrucht op gronden van geneeskundigen aard. *NTvG*, 72, 5886-5892, p. 5891 ([ntvg.nl](https://www.ntvg.nl/)).
 37. *Haagsche Courant*, 13-4-1905 (delpher.nl) en *Het Nieuws van den Dag*, 19-7-1923 (delpher.nl).
 38. Woud, A. van der, 2010. *Koninkrijk vol sloppen*. Prometheus; Röling H. 1987. 'De tragedie van het geslachtsleven': dr. J. Rutgers, 1850-1924 en de nieuw-malthusiaansche bond. Van Gennep. Voor vergelijkbare ontwikkelingen in België zie Celis, K. 1996. Abortus in België, 1880-1940. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, xxvi, 3-4, 201-240 (belgianhistory.be).
 39. De Malthusiaanse Bond verspreidde zogeheten 'middelenboekjes ter voorkoming van grote gezinnen'. Het oudste dateert van 1885 en staat op internet (iisg.nl). Het valt, even terzijde, op dat het boekje nog vertelt dat de eisprong 'meestal samen met de menstruatie' plaatsvindt.
 40. Kuyper, A. 1891. *Het Sociale Vraagstuk en de Christelijke Religie*. J.A. Wormser, p. 27 (delpher.nl).
 41. Spits, J. 17-4-2018. *Lokerse, Neeltje 1868-1954. Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (huygens.knaw.nl).
 42. Jacobs, A.H. 1924. *Herinneringen van Dr. Aletta H. Jacobs*. Amsterdam: Van Holkema & Wagendorf, p. 86 (dbnl.org). Over Jacobs zie Bosch, M. 2005. *Aletta Jacobs 1854-1929. Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*. Amsterdam: Balans.
 43. Het pessarium werd naast een in te brengen sponsje en een vaginale douche aangeraden door de Malthusiaanse Bond, zie Hoofdstuk 5, noot 38. Dat het gebruik van voorbehoedmiddelen tot abortus zou leiden staat bijvoorbeeld in Kouwer, B.J. 1904, zie Hoofdstuk 5, noot 23; Forstman, F. & Ausems, A.W. 1911. *Het Neomalthusianisme*. Utrecht: wed. J.R. van Rossum (delpher.nl).
 44. Van Tussenbroek voegde daar een overzicht aan toe van vele genitale verminderingen die vrouwen, en ook mannen, in de loop der tijden zijn aangedaan, Zie Tussenbroek, C. van. 1904. Moeten wij de 'sterilisatie van de zieke vrouw ter voorkoming van abortus provocatus' als een ethisch gerechtvaardigde operatie erkennen en aanvaarden? *NTvG*, 7, 1, 23-33 ([ntvg.nl](https://www.ntvg.nl/)).
 45. Schoon, L. 1995b. Geboren uit een dubbele seksuele moraal, *Groniek*, 187-198 (ugp.rug.nl).
 46. Zelfs hiervoor bestond een Latijnse aanduiding: de vele pastoors met een lief die hun dienstbode heette, kregen zelf de benaming 'focaristas' toebedeeld (Rogier, L.J. 1945-1947, zie Hoofdstuk 3, noot 12).

47. Pinkhof, H. 1915. Is provocatio abortus na stuprum geoorloofd? *NTvG*, 59, 1150-1151 (**ntvg.nl**).
48. Treub, H. & Tak, A. 1908. *Leerboek der Gerechtelijke Verloskunde*. De Erven F. Bohn, p. 126 (**delpher.nl**).
49. *Tijdschrift voor Praktische Verloskunde*, 15-8-1908. Wat verloskundigen dienen te weten over het toedienen van den nooddoop, 12, 8, 135-137 (**delpher.nl**).
50. Acker, T. van den, 1909. Het doopen van Foetus Abortivi. *Nederlandsche Katholieke Stemmen*, 9, 364-270, citaat p. 370 (**delpher.nl**); Acker, T. van den, 1913. Het doopen van Foetus Abortivi. *Nederlandsche Katholieke Stemmen*, 13, 20-23 (**delpher.nl**).
51. Treub, H. & Tussenbroek, C. van, 1908. Over den crimineelen abortus in Nederland. *NTvG*, 15, 1149-1161 (**ntvg.nl**); Treub, H. 1910. *De wet en de abortus criminalis*. Haarlem: Bohn (**delpher.nl**).
52. Zie hiervoor Brunt, 1979, Hoofdstuk 3, noot 3.
53. De Bruijn, 1979, zie Hoofdstuk 3, noot 3, p. 84-85.
54. Kouwer, B.J. 1923. Behandeling van abortus. *NTvG*, 67, 970-984 p. 971, 972, 976 (**ntvg.nl**).
55. Kouwer, B.J. 1914. *Gebrekkig Idealisme*. Stads Boek en Courant Drukkerij Kampen (**delpher.nl**); Kouwer, B.J. 1917. Provocatio Abortus. *NTvG*, 61, 17, 1488-1493, geciteerd in Brunt, L. 1979, zie Hoofdstuk 3, noot 3, p. 224. Kouwers vriendelijkheid voor ongehuwde moeders staat beschreven in *De getuige; maandblad tot bestrijding der zedeloosheid*, 30-1-1924. Professor B.J. Kouwers Zilveren Jubileum, p. 1 (**delpher.nl**).
56. Kouwer, B.J. 1923, zie Hoofdstuk 5, noot 53, p. 974. Voor een uitgebreide beschrijving van de gebruikte methoden voor het leegmaken van een baarmoeder destijds, inclusief die voor pijnbestrijding, zie Dongen, J.A. 1922. Mijn abortusgevallen 11, *NTvG*, 2346-2354 (**ntvg.nl**).
57. *The New York Times*, 15-9-2021. Mexico's path to abortion.
58. Jean Jacques Amy, die zich een 'feministisch gynaecoloog' noemt, voerde in de jaren tachtig ook actie voor betere abortuswetgeving in België. Zie Ekert, W. van, 20-4-2020. De eenzame strijd voor het recht op abortus. *vub Today* (**today.vub.be**).
59. Treub, H. 11-3-1911. Het jongste abortusartikel in de Tweede Kamer. *NTvG*, 10, 849-852, (**ntvg.nl**).
60. Kouwer, B.J. 1914, zie Hoofdstuk 5, noot 54; Kouwer, B.J. 1928, zie Hoofdstuk 5, noot 35.
61. Samengesteld uit: *Het Nieuws van den Dag*, 13-1-1913. Rechtszaken: klanten van mevrouw Romeijn (**delpher.nl**); *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-*

- Indië*, 13-2-1913. Brieven uit Amsterdam ([delpher.nl](#)); *De Tijd*, 14-1-1913. De opvolgster van Mevrouw Romeijn ([delpher.nl](#)); *De Tribune*, 12-3-1925. De ontvluchte aborteuse na 12 jaar gearresteerd ([delpher.nl](#)); *De Courant*, 11-03-1925. ‘Mevrouw Romeyn’ na twaalf jaar weder gearresteerd ([delpher.nl](#)). Volgens de kranten heette ze ‘Engeltje Truida Cornelia Spronk’, maar ze staat met als tweede voornaam ‘Teuntje’ geregistreerd en met achternaam Spronck, terwijl Romijn de achternaam van haar grootmoeder blijkt te zijn geweest. Haar tweede echtscheiding, van de diamantbewerker, staat op [openarch.nl](#). Meer in Vreemdelingendossier Antwerpen ([felixarchief.antwerpen.be](#)).
62. Overlijdensakte Engeltje Teuntje Cornelia Spronk ([haagsgemeentearchief.nl](#)); **Parlement.com**: mr. E.R.H. (Robert) Regout.
63. Citaat uit Ubachs, M. 1934. *Een eeuw modern kapitalisme. De Regouts. Leed en strijd van Maastricht's proletariaat*, heruitgave bewerkt door historicus Jos Perry ([dbnl.org](#)), citaat p. 125-126. Voor het verhaal van twee kanten beschouwd zie Tokmetzis, D. 1-5-2007. *Petrus Regout – Nederlands eerste groot industrieel* ([nemokennislink.nl](#)).
64. Bevolkingsregister Roermond, Snijders-Schmitz, folio 408, p. 818 ([openarch.nl](#)); De verhalen over de faillissementen en de sneer van Lieske, evenals het gebrek aan schoenen, stammen van mijn moeder.
65. Het condoom heeft een lange ontwikkelingsgeschiedenis, maar rubberen exemplaren waren te koop vanaf 1855 en die van latex vanaf 1930. Zie Amy, J. J. & Thiery, M. 2015. The condom: a turbulent history. *The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care*, 20, 5, 387-402.
66. *Tijdschrift voor Praktische Verloskunde*, 1921. Wat verloskundigen dienen te weten over het toedienen van den nooddoop, 8, 12, 206-208 ([delpher.nl](#)).
67. Citaten uit *De Heraut*, 26-10-1924 ([delpher.nl](#)). Zie voorts *Bouwen en bewaren; orgaan van den Bond van Meisjesverenigingen op Gereformeerde Grondslag in Nederland*, 1-3-1925 ([delpher.nl](#)); *Gereformeerd Gezinsblad*, 17-8-1955 ([delpher.nl](#)); Kok, C.H. 1931. *Medische Ethiek en de ‘Moraalclausule’*. Christelijke Vereniging van Natuur- en Geneeskundigen in Nederland, p. 6 ([delpher.nl](#)).
68. Korteweg, A.J. 1921. Nieuws uit de afdelingen: afdeling Alkmaar en Omstreken, *NTvG*, 65, 1044 ([ntvg.nl](#)).
69. Rijk, A. de, 1921. De doop der ongeboren vrucht. *NTvG*, 65, 1232-1233 ([ntvg.nl](#)); Rijk, A. de, 1921. De doop der ongeboren vrucht. *NTvG*, 65, 1475 ([ntvg.nl](#)).
70. Beschrijvingen en citaten uit Korteweg, A.J. 1921. De doop der ongeboren vrucht, *NTvG*, 65, 1617-1619 ([ntvg.nl](#)); Korteweg, A.J. 1921. De doop der ongeboren vrucht, *NTvG*, 65, 1345-1346 ([ntvg.nl](#)). Over Korteweg zie: Hoenveld, G. 1943. In memoriam dr A.J. Korteweg, *NTvG*, 87, 1724-1725 ([ntvg.nl](#)).

71. Zie Schoonhoff, Y. 1921. De doop der ongeboren vrucht. *NTvG*, 65, 1476-1477 ([ntvg.nl](#)); Molema, H.A. 1921. De doop der ongeboren vrucht. *NTvG*, 65, 1619-1620 ([ntvg.nl](#)).
72. Muntendam, P. 6-5-1921. De doop der ongeboren vrucht. *NTvG*, 65, 2, 1, 2129 ([ntvg.nl](#)).
73. Deze formulering van de voorzitter van de Nederlandse Vereniging van r.k. ziekenfondsen komt uit een artikel over de moraalclausule van 1941. Zie Hendriks, J. 13-4-1941. Een gezinsbelang bij uitstek! *Algemeen Katholiek Weekblad*, p. 6 ([vakbeweginginoorlog.nl](#)). Met dank aan Karel-Peter Companje voor zijn hulp bij de interpretatie van de moraalclausule. Zie ook Companje, K.P. 1997. *Over artsen en verzekeraars*. Universiteit Utrecht ([library.uu.nl](#)).
74. Pinkhof, H. 1928. De voorschriften der r.k. moraal ten opzichte van de geneeskundige praktijk. *NTvG*, 72, 252-253 ([ntvg.nl](#)). In verkorte vorm staan de plichten van de moraalclausule ook opgesomd in *Het Volk*, 21-1-1928. Hygiënische kroniek. Roomsche ziekenfondsen, p. 2 ([delpher.nl](#)). Die omschrijving 'ziekelijke progenituur' was ontleend aan de Malthusiaanse Bond die de uitdrukking gebruikte bij zijn campagnes ter verdediging van voorbehoedmiddelen.
75. Janjua, H. 17-2-2023. Taliban bans contraception calling use a 'western conspiracy'. *The Guardian*.
76. *Vox Medicorum*, 5-3-1930 ([delpher.nl](#)) en Berger, J.A. 1931. *De geschiedenis van het ziekenfondswezen in Nederland*. Van de Velde Jr ([delpher.nl](#)). Het debat over de moraalclausule ging lange tijd door ([delpher.nl](#)).
77. Delpher grafiek 'ongetrouwde moeder' ([delpher.nl](#)).
78. *Nieuwe Haarlemsche Courant*, 1-12-1920. Een onaannemelijke motie ([delpher.nl](#)).
79. Een hedendaagse Kamervoorzitter pikt zoiets ook niet meer. Zie **nos**, 9-4-2019 Kamervoorzitter Arib pikt 'grapje' Kamerlid Van Dam niet, op [YouTube.com](#).
80. *De Tijd*, 18-1-1928. Nog eens: De moraal en de eerste Arbeidersconferentie, p. 1 ([delpher.nl](#)); *De Morgen*, 27-6-1929, p. 8 ([delpher.nl](#)).
81. *De Tribune*, 7-3-1925. Eerbied voor het moederschap!, p. 1 ([delpher.nl](#)). Meer discussie hierover in de jaren twintig is te vinden op Delpher, met de zoektermen 'ongetrouwde moeder Hentzen' ([delpher.nl](#)) en 'ongetrouwde moeder uitkeering' ([delpher.nl](#)). Het langste verslag is *Het Volk*, 13-10-1921. Kongres voor Sociale Verzekering ([delpher.nl](#)).
82. *De Tribune*, 16-3-1929. Smerige huichelaars, p. 1 ([delpher.nl](#)).

6. MEDISCH, EXISTENTIEEL, MAATSCHAPPELIJK

1. Ausems, A.W. 1932. *Handboek voor Katholieke Kraamverpleegsters*, J.J. Romen & Zonen, p. 188-197 ([delpher.nl](#)).
2. Kouwer, B.J. 1920. *Kraamverpleging* (vierde druk). Groningen: J.B. Wolters ([depher.nl](#)).
3. Berg, A.G. van den, et al. 1938. *Over het doopsel in tijd van nood en over eenige plichten van gehuwden*. Den Haag: C. Paap, p. 34 ([delpher.nl](#)).
4. Ausems, A.W. 1935. *De beteekenis der periodieke onthouding*. Roermond-Maaseik: Romen, p. 11. Niet lang hierna zou hij voor het katholieke en pro-Duitse tijdschrift *Aristo* gaan schrijven, onder andere over de lichaamsbouw van 'krachtmensen als Mussolini en Hitler' die in staat zijn om de allergrootste gezinnen te produceren (*Overijsselsch Dagblad*, 2-4-1938. Alleen met geestelijke middelen, [delpher.nl](#)).
5. Teksten uit de Oudheid en de Middeleeuwen getuigen al van pogingen tot opzettelijk ongedaan maken van een bevruchting met peterselie. Bij latere proeven op dieren bleek de aborterende werking ook en in sommige culturen gebruikt men daar nog steeds peterselie voor (Riddle, J.M. 1991, zie Hoofdstuk 2, noot 103). Zie Delpher voor twintigste-eeuwse advertenties voor apiol ([delp-her.nl](#)).
6. *Pharmaceutisch Weekblad*, 7-11-1931, Het onderzoek van abortiva, p. 1108-1117 en De werking van 'apiol' bij verschillende diersoorten, p. 1117-1129 ([delpher.nl](#)).
7. De juriste en parlementariër Mien van Itallie stelde in de jaren dertig Kamer-vragen over apiol, maar het middel werd voorlopig niet verboden. Zie Wuitte, J.J. 1933. Polyneuritis na het gebruik van apiol als abortivum. *NTvG*, 77, 7, 795-799 ([ntvg.nl](#)).
8. Kempe, G. 1980. Uitvoerder of kruisvaarder? De rol van Regout bij het tot stand komen van de zedelijkheidswetten van 1911. In Fiselier, J. et al. *Tegen de regels*. Ars Aequi Libri, 183-196, citaat op p. 185. Een grondige voorgeschiedenis van Regouts Zedelijkheidswet en van analyses door verschillende historici is te vinden in Oostendorp, M. 1990. *Liberalen, zedelijkheid en wetgeving (1881-1911)*. Utrecht: Instituut voor Geschiedenis.
9. Wilson, E.K. 2014. *Ex utero*: live human fetal research and the films of Davenport Hooker. *Bulletin of the History of Medicine*, 88, 1, 132-160, p. 158. Voor Hookers religieuze achtergrond zie Humphrey, T. 1966. Davenport Hooker, May 13, 1887-June 27, 1965. *Journal of Comparative Neurology*, 126, 1, 3-13. De ethische discussie kwam niet lang daarna wel op gang, waarbij nog heftiger gebruik van 'foetaal materiaal' bleek. Zie Reback, G.L. 1974, Hoofdstuk 2, noot

- 10; Ramsey, P. 1975. *The Ethics of Fetal Research*. New Haven: Yale University Press.
10. Er staat ook een exemplaar op internet, via Google: Instituut ter Voorlichting in de Zielzorg, 1948. *Huwelijksonderricht voor katholieke echtgenoten*. Hilversum: N. v. **Gooi & Sticht**, p. 28-34.
11. Voor de geschiedenis van het verbod op echtscheiding en voor brieven waarin ook mannen hun ellende beschreven als gevolg daarvan zie Brood, P. & Wolde, M. de, 2014. *Scheiden doet lijden. 400 jaar echtscheidingsmisère*. Amsterdam: Balans.
12. Hengel, J. van & Rijnaarts, J. 1983. *De straf op zwijgen is levenslang*. Uitgeverij Sara. Zie ook Aafke, Anneke, Anne-Lies, Annemarie, Bernadet, Christien, 2013. *Aan het licht. Zwangerschap en kinderen krijgen door incest*. Leeuwarden: Elixer; Giepmans, E. 2011. *Zwanger door incest. Informatie voor hulpverleners over het verwerkingsproces*. Fiom (**fiom.nl**).
13. *Voorwaarts*, 3-3-1930. De ongehuwde moeder en haar kind. Een federatie opgericht, p. 1 (**delpher.nl**); *Algemeen Handelsblad*, 18-5-1935. Taak der voogdijraden: Het lot van ongehuwde moeders en haar kinderen, p. 3 (**delpher.nl**).
14. Kok, J. et al. 2017. *Beklemd in de scharnieren van de tijd*. Nijmegen: Radboud Universiteit (**repositorywodc.nl**); Bie, H. de & Werk, M.B. van de 1958. *Kinderrecht. Eerste stuk (civielrechtelijk deel)*. Zwolle: Tjeenk Willink, p. 72 (**delpher.nl**). Zie ook *Working papers afstand en adoptie* van het Verwey-Jonker Instituut (**verwey-jonker.nl**)
15. Trimbos, C.J.B.J. 1962. *Problemen rond afstand*. Den Haag: Fiom; *Nieuwe Haarlemsche Courant*, 16-11-1961. Moet ongehuwde moeder haar kind afstaan? Dr. C. Trimbos acht plaatsing in pleeggezin veelal beste oplossing, p. 5. (**delpher.nl**).
16. Trimbos, C.J.B.J. 1967. *Gehuwd en ongehuwd*, Hilversum: Paul Brand, 204-214 (**dbnl.nl**).
17. Voor aangrijpende eigen ervaringen van deze vrouwen zie de documentaire *Het geheim van Moederheil* uit 2022 van **Omroep Brabant**. Deze documentaire en andere informatie is ook te vinden op de website **moederheil.nl**. Boeken over gedwongen afstand en adoptie zijn Scheele-Gertsen, T. *Een kind krijg je voor het leven*. Amsterdam: De Boekerij; Don, C. 2021. *Afstandsmoeders*. Amsterdam: Thomas Rap. Ook het effect op hun kinderen is doorgaans groot. Een boek van een afgestane dochter is Smits van Waesberghe, E. 2018. *Schoot vol tranen*. Steyl: Brónsgreun. Een groep vrouwen spande in 2019 een proces over deze praktijk aan tegen de staat, Bos, K. & Kort, N. de 24-12-2019. 'Een jongen, zei de non, en toen werd hij weggehaald'. *NRC*.
18. Als lid van de Commissie Onderzoek naar binnenlandse afstand en adoptie

- 1956-1984, in september 2022 ingesteld door minister Franc Weerwind, hoop ik er meer recht aan te kunnen doen (*Staatscourant*, 30-9-2022).
19. Jone, H. in bewerking door Groessen, H. van 1953. *Katholieke moraaltheologie, voor België en Nederland bewerkt naar de elfde Deutsche uitgave*, zevende herziene druk. Romein & Zonen, p. 171-173, 427 en vanaf 447.
 20. Jone, H. in bewerking door Groessen, H. van 1953, p. 459. Deze regels, inclusief die van het heilig putje, blijken al in *Rituale Romanum* van 1615 te hebben gestaan. Zie Spiertz, F.X. 1992. *De katholieke liturgie in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw*. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen (repository.ubn.ru.nl).
 21. De oorspronkelijke auteur bleek een boerenzoon te zijn geweest, die op zijn negentiende in het kapucijner klooster van het Duitse dorpje Schelklingen getreden was. Later is hij aan de universiteit van het Vaticaan gaan studeren, missionaris geworden, en rechter voor de huwelijksrechtbank van het bisdom Münster. Zie [Wikipedia.org](https://nl.wikipedia.org/wiki/Heribert_Jone), Heribert Jone; Stiphout, M. van, 2016. Die 'katholische Moraaltheologie des Kapuziners Heribert Jone'. *Collectanea Franciscana*, 86, 707-758 (theo.leuven.be); *De Tijd*, 11-4-1940. Katholieke Moraaltheologie (delpher.nl).
 22. Pater Dr van Groessen, 1935. *Leer en praktijk der aflaten*. Roermond: J.J. Romen en Zonen, p. 21-22 (delpher.nl).
 23. *Overijsselsch Dagblad*, 4-4-1930 en 18-2-1949 (delpher.nl). Voorbeelden tot in 1958 zijn te vinden met 'nooddoop moederkursus' (delpher.nl).
 24. *Het Parool*, 1-4-1955. Rubriek 'Maar, mijnheer' (delpher.nl); Jone, H. 1953, p. 109.
 25. *Algemeen Handelsblad*, 4-4-1955. Bisschop verklaart wederom huwelijk ongeldig (delpher.nl) Met de zoektermen 'bisschop huwelijk' zijn hierover meer berichten te vinden (delpher.nl).
 26. Treffers, P.E. 2006. Abortus provocatus in Nederland in de 20^e eeuw. *NTvG*, 150, 567-73 (ntvg.nl); Bruijn, J. de, 1979, zie Hoofdstuk 3, noot 3.
 27. Geciteerd in Greenspon, C. 3-5-2022, The secret home abortion movement that started in LA two years before Roe V. Wade, *Laist Radio* (laist.com). De indrukwekkende Romeense film *4 maanden, 3 weken & 2 dagen* door Christian Mungiu illustreert dit ook. De abortus slaagt, maar de prijs is niet alleen in financiële zin hoog voor de vrouw en de vriendin die haar vergezelt. Net zoals Ernaux moeten ze ook zelf maar zien waar ze de verwijderde foetus laten.
 28. Citaat zelf vertaald uit Ernaux, A. 2009. *Happening*, vertaald uit het Frans naar het Engels door Leslie. T. Londen: Fitzcarraldo, p. 71.
 29. Neff, A. 1998. The pain of 'Compassio': Mary's labor at the foot of the cross.

- The Art Bulletin*, 80, 2, 255-273; Wood, Charles T. 1981. The Doctor's Dilemma: Sin, Salvation, and the Menstrual Cycle in Medieval Thought. *Speculum*, 56, 4, 710-727.
30. **Het Parool**, 17-6-2018 Aan afgedwongen leven is niks heilig.
 31. David Van Reybrouck schreef de theatermonoloog *Missie* gespeeld door Bruno Vanden Broecke, waarin het verdriet van een voormalig missiepater ontroerend naar voren komt. En Loes Hegger geeft in haar boek *Villa De Wartburg* (2021, Amsterdam: Ambo Anthos) een indrukwekkende impressie van het leven van uitgetreden priesters van overal ter wereld.
 32. Zie op delpher.nl met 'dooperkenning' en op rkdocumenten.nl, 19-9-1966. Dooperkenning met Nederlands Hervormden, clausule 2^e (rkdocumenten.nl). De kwestie van de wederzijdse dooperkenning zou echter nog lang blij-ven spelen, zie Voorberg, P.L. 2007. *Doop en kerk*. Proefschrift Universiteit Kampen (theoluniv.ub.rug.nl) en Raad van Kerken Nederland, 25-1-2012. Dooperkenning (raadvankerken.nl).
 33. International Theological Commission, 2007. *The Hope of Salvation for Infants Who Die Without Being Baptized* (vatican.va); *Codex van het Canonieke Recht*, hoofdstuk iii Dopelingen, paragraaf 871 en 868 lid 2 (rkdocumenten.nl).
 34. Vosman, F.J.H. & Leget, C.J.W. 2010. Verdreven, verdampt, verpopt: Een lange eeuw rooms-katholieke moraaltheologie in Nederland. In Musschenga, B. et al *Ethiek in Nederland: Van 1900 tot 1970 en daarna*. Damon, 13-40.
 35. Eig, J. 2014. *The Birth Control Pill. How Four Crusaders Reinvented Sex and Launched a Revolution*. New York: W.W. Norton.
 36. Zie ook Winter, M. de, 2017. *Pedagogiek over Hoop. Het onmiskenbare belang van optimisme in opvoeding en onderwijs* (han.nl). Burgers, J. & Heilbron, J. 2018. *De zaak Organon*. Amsterdam: Prometheus.
 37. *Algemeen Handelsblad*, 25-9-1967. Congres rk-artsen over abortus. Bij levensgevaar vrouw geen kerkelijk voorschrift (delpher.nl); *de Volkskrant* 25-9-1967. Studiedag katholieke artsen. Abortus aanvaardbaar als minste kwaad (delpher.nl).
 38. Treffers, P.E. 2004. In memoriam prof.dr. G.J. Kloosterman. *NTvG*, 148, 1701 (ntvg.nl); *Anderetijden.nl*, 29-3-2007, aflevering 365, Abortus (anderetijden.nl). Zie ook *Historiek*, 19-10-2019. Abortus in Nederland – een roerige geschiedenis (historiek.net), en Loeber, O. 2018. 1967, De kentering in het Nederlandse abortusdebat. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 122-126 (researchgate.net).
 39. Voor het archief van 'Wij vrouwen eisen' en voor verfilmde interviews uit 2020 zie de website van studiecetrum Atria 'Wij vrouwen eisen – video serie' (atria.nl).

40. Het verwijt van een feestelijke stemming werd gedaan door Fidan Ekiz in het tv-programma *De Vooravond*, dat ik verderop uitvoeriger bespreek. Dat vrouwen van toen soms ongenueanceerd waren, werd opgemerkt door Cisca Dresselhuys als een van hen. Dat was in het blad *Argus*, waarbij ze ook de grap vertelde van het sacrament. Joyce Outshoorn schrijft deze in de stellingen bij haar proefschrift toe aan Florence Kennedy (Outshoorn, J. 1986. *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*. Den Haag: vuga).
41. Bruijn, J. de, 1979 en Brunt, L. 1979, zie Hoofdstuk 3, noot 3. Van Ussel noemt op pagina 38 van zijn *Geschiedenis van het seksuele probleem* uit 1968 (Amsterdam: Boom, dbnl.org) de vruchtdoop en de doopspuit als respectievelijk iets van de 12e en de 17e eeuw. Alleen de katholieke theoloog Theo Beemer is nog even op het onderwerp teruggekomen, maar dan met de toevoeging dat dergelijke 'bizarre praktijken aangaande het doopsel' door de kerkelijke leiding 'geenszins overgenomen' zijn (Beemer, Th. 1978, zie Hoofdstuk 1, noot 3, p. 24).
42. Mohr, J.C. 1979. *Abortion in America: The Origins and Evolution of National Policy*. Oxford University Press; Goodwin, M. 2020, zie Hoofdstuk 3, noot 52.
43. Voor de tekeningen zie Menstrual Extraction op womenshealthinwomenshands.com en Greenspon, C. 14-3-2017. The Secret Home Abortion Movement That Started in LA. *KPCC* (archive.kpcc.com). Voor historische context: Tunc, T.E. 2007. Innovators and instigators: feminist contributions to American abortion technology, 1963-1973. *BMJ Sexual & Reproductive Health*, 33, 149-154 (bmj.com); Tunc, T.E. 2008. Designs of devices: The vacuum aspirator and American abortion technology. *Dynamis*, 28, 353-276 (scielo.sciiii.es).
44. Ernaux, A. 2020. *De jaren*. Vertaling Hofstede, R. Amsterdam : De Arbeiderspers, p. 104; Duchene, L. et al. 2014. Volontaire sans interruption: Entretien avec Joëlle Brunerie-Kauffmann. *Vacarme*, 67, 2, 62-73 (cairn.info). De eerdergenoemde Vlaamse arts Amy verklapte na zijn emeritaat zelf als jonge arts clandestien met een fietspomp te hebben geaborteerd (*VVB Today*, 2-4-2020, zie Hoofdstuk 5, noot 57).
45. Crouthamel, B. et al. 2021. Out-of-clinic and self-managed abortion in Bangladesh: menstrual regulation provider perspectives. *Reproductive Health*, 18, 69 (biomedcentral.com).
46. Karman, H. & Potts, M. 1972. Very early abortion using syringe as vacuum source. *The Lancet*, 1, 7759, 1051-1052; Karman H. 1972. The Paramedic Abortinist. *Clinical Obstetrics and Gynecology* 15, 2, 379-387. Het is niet goed afgelopen met Karman: Tunc, T.E. 2008. Harvey Karman and the super coil fiasco: a forgotten episode in the history of American abortion technology. *The Euro-*

- pean *Journal of Contraception & Reproductive Health Care*, 13, 1, 4-8; Horwitz, R. 2017. Harvey Leroy Karman (1924-2008). The Embryo Project Encyclopedia (embryo.asu.edu).
47. *de Volkskrant*, 21-11-1970. Nieuwe abortusmethode (delpher.nl); *De Telegraaf*, 2-8-1972. Mini-abortus in opmars (delpher.nl).
 48. *Het Parool*, 22-6-1974. Proef nvsh met menstruatiereregeling (delpher.nl).
 49. Een interessante analyse van de bekende buikenfoto is Kleppe, M. 2013. *Canonieke icoonfoto's: De rol van (pers)foto's in de Nederlandse geschiedschrijving* Eburon, Delft, p. 127-159 (repub.eur.nl).
 50. Fischer, A.A. Dantzig, A. van, Emde Boas, C. van. 1970. *Rapport van de commissie, benoemd door de Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie en Neurologie, afdeling psychiatrie (...)*. Utrecht: s.n. Voor een verkorte versie zie Rapport Abortus Commissie Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie en Neurologie, 1970. *Medisch Contact*, 25, 7, 143-154. Zie voorts een kort verslag in *De Waarheid*, 7-2-1970, p. 4. Rapport van Vereniging Psychiatrie: Afschaffing strafbepaling bij abortus noodzakelijk (delpher.nl).
 51. *VPRO Marathoninterview*, 28-8-1998. Arend Jan Heerma van Voss interviewt Dries van Dantzig, tweede deel (vpro.nl).
 52. Karim, S.M.M. & Filshie, G.M. 1970. Therapeutic abortion using prostaglandin f2a. *The Lancet*, 295, 7639, 157-159.
 53. *Algemeen Handelsblad*, 3-3-1970. In *The Lancet* nieuwe methode voor abortus (delpher.nl); *Het Vrije Volk*, 8-11-1969 (delpher.nl); *Nieuwsblad van het Noorden*, 22-9-1970 (delpher.nl); *De Telegraaf*, 22-9-1970 (delpher.nl); *De Telegraaf*, 2-8-1972. Mini-abortus in opmars (delpher.nl).
 54. Met de zoektermen 'seaweed prostaglandins' zijn vooral veel studies uit de jaren tachtig te vinden. Bijvoorbeeld Rosenberg, L.S. et al. 1980. Preinduction ripening of the cervix with laminaria in the nulliparous patient. *Journal of Reproductive Medicine*, 5, 2, 60-62.
 55. *De Telegraaf*, 28-11-1970. Prof. Plate: 'Ook de morning-afterpil is abortus' (delpher.nl); P.G. Hart, 1983. In memoriam Prof. dr. W.P. Plate, *NTvG*, 127, 28, 1269-1270 (ntvg.nl).
 56. *Nederlands Dagblad*, 23-1-1976, p. 5 (delpher.nl).
 57. Voor een uitgebreide beschrijving van de moeizame totstandkoming van de abortuswet zie Outshoorn, J. 1986. *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*. Den Haag: Vuga.
 58. *Limburgs Dagblad*, 24-8-1972 (delpher.nl) en *Tubantia*, 20-3-1973 (delpher.nl).
 59. Later werd deze huisarts de hoogleraar Huisartsengeneeskunde Betty Meyboom-de Jong, die ik dank voor dit verhaal.

60. Kouwer, B.J. 1914, zie Hoofdstuk 5, noot 54, p. 28. Kouwer citeerde hier een bisschop.
61. Kamerstuk 13302, nr 7, 16-01-1976. *Voorstel van wet van de leden Veder-Smit en Geurtsen tot het stellen van regels met betrekking tot het afbreken van zwangerschap (officiële bekendmakingen.nl)*.
62. Wie ‘bisschop Gijsen misbruikt’ intikt krijgt vele berichten over diens misbruik en leert dat hij ermee doorging nadat hij erom was overgeplaatst naar IJsland. Voor Gijsens dreigement aan katholieke politici zie *Nederlands Dagblad*, 23-01-1979, p. 2 ([delpher.nl](#)).
63. Brunt, L. 1977. *De abortusbrieven*. Amsterdam: Boom, p. 100. De betrokken vrouwenstemmen zijn nog te beluisteren op *Historiek*, 19-10-2019, zie Hoofdstuk 6, noot 38 ([historiek.net](#)).
64. *De Waarheid*, 23-1-1979. Van Agt en Lubbers leggen cda-bedoelingen uit: Wet moet abortus aan banden leggen ([delpher.nl](#)).
65. Wet afbreking zwangerschap ([overheid.nl](#)).
66. Verbrugh, H. 12-3-1975. Medische indicatie voor abortus ‘gezwam’. *NRC Handelsblad* ([delpher.nl](#)).
67. Timmer, R. 17-12-1980. Vvd en cda zijn plotseling tevreden over abortus-wet. *Het Vrije Volk* ([delpher.nl](#)).
68. *Leeuwarder Courant*, 19-12-1980. Kamer aanvaardt abortus wet; vvd-verraad, p. 1 ([delpher.nl](#)); *NRC Handelsblad*, 24-5-1984, Emancipatieraad acht regels voor abortus niet zorgvuldig ([delpher.nl](#)); *Het Parool*, 27-1-1983. Abortusregeling belastend voor vrouw ([delpher.nl](#)).
69. Veenhoven, R. red. 1979. *Beter geen wet dan deze*. Stimezo, samenvatting op [personal.eur.nl](#).
70. *de Volkskrant*, 19-5-1979 ([delpher.nl](#)); website [Vrouwen nu voor later \(vrouwen-nuvoorlater.nl\)](#).
71. Mourits, M. 1984. *Wacht u voor de wet!?! Bedenkingen bij de bedenktijd*. Scriptie Sociale Geneeskunde, n.a.v. stage Mildredhuis te Arnhem, p. 3 (ongepubliceerd).
72. Voor de ontwikkelingen in Duitsland is dezelfde conclusie getrokken. Zie Tichenor, K.A. 2014. Protecting unborn life in the secular age: the Catholic Church and the West German abortion debate, 1969-1989, *Central European History* 47, 612-645 ([academia.edu](#)).
73. Deen, F. 2018. *Anna van Saksen. Verstoten bruid van Willem van Oranje*. Amsterdam: Atlas Contact; [Wikipedia.org](#), Juliana van Stolberg.

7. ZONDE, MOORD, ZELFZORG

1. *De Tribune*, 28-7-1932 (**delpher.nl**).
2. *Flair*. **Opgebiecht**: 'Mijn man weet niet dat ik een abortus heb gepleegd', 18-4-2022 en **Opgebiecht**: 'Ik heb vroeger een abortus gepleegd, maar nu lukt het niet om zwanger te worden', 11-7-2022 (**flair.nl**). De Bloemenovekliniek heeft haar website na de eerste druk van dit boek gewijzigd en bekritiseert het woord 'plegen' nu ook (**bloemenhove.nl**).
3. Treffers, P.E. 2006. Abortus provocatus in Nederland in de 20^e eeuw. *NTvG*, 150, 567-73 (**ntvg.nl**). Ondanks de relatief gemakkelijke toegang ertoe werden de Nederlandse abortuscijfers lager dan die van de Verenigde Staten, Engeland, Frankrijk en Zweden. Zie Fiom, 28-11-2018. *Abortus blijvend onderwerp van discussie* (**fiom.nl**).
4. ChristenUnie, gezien op 19-11-2022. Abortus (**cu.nl**). De foto is gewijzigd nadat gynaecoloog Marian Mourits er een klacht over indiende bij de partij.
5. Bartelsman, M. 20-3-2022. Abortus ná 24 weken: 'Angst voor vervolging bij Nederlandse artsen'. *Nieuwsuur* (**nos.nl**).
6. *Schreeuw om Leven*, 9-12-2019. De plastic foetus van Schreeuw om Leven – hebben de critici gelijk? (**schreeuwomleven.nl**); Inspectie Gezondheidszorg en Jeugd, 6-2-2020. *Jaarrapportage Wet afbreking zwangerschap 2019* (**igj.nl**); Rijksoverheid, *Late zwangerschapsafbreking en levensbeëindiging bij pasgeborenen* (**rijksoverheid.nl**). Zie ook Fiom, 2020. *Cijfers en feiten* (**fiom.nl**).
7. Brunt, 1979, zie Hoofdstuk 3, noot 3, p. 209.
8. De eerste voorzitter van de vbok was de gereformeerde arts en hoogleraar Gerrit Lindeboom, zelf stammend uit een predikantengezin van elf kinderen en voorstander van een medische ethiek 'gebaseerd op de Bijbel als Gods Woord'. Lieburg, M. van, ongedateerd. Gerrit Arie Lindeboom (**geheugenvandevu.nl**). Lindeboom was tevens bewonderend biograaf van Reinier de Graaf als ontdekker van het menselijke eitje, die zoals beschreven nogal ruw in diens uitlatingen over vrouwen was. Jacobs en Van Tussenbroek bleven tegelijk ongenoemd in Lindebooms veelgebruikte *Inleiding tot de geschiedenis van de Geneeskunde* uit 1995 (Schoon, L. 1995, zie Hoofdstuk 5, noot 44).
9. Voor foto's van Koopman met dat beeld en spandoek, zoek op 'pater Koopman' in het Nationaal Archief (**nationaalarchief.nl**). Als lid van de 'Congregatie van het Allerheiligst Sacrament' plus zijn vijf jaar in het oerkatholieke Brazilië moet Koopman hebben geweten van de priesterlijke keizersneden. Toch achtte hij zichzelf de juiste persoon om abortusartsen gelijk te stellen aan moordenaars.

10. *Nederlands Dagblad*, 2-2-1983. Stirezo boos op Emancipatieraad (**delpher.nl**).
11. Furedi, A. 2016. *The Moral Case for Abortion*. Palgrave. Zie ook Meredith, F. 21-6-2016. 'The end of a life in the womb doesn't compare with any other taking of human life'. *Irish Times*. Voorts Dante Alighieri (eerste kwart veertiende eeuw). *Divina Commedia, Purgatorio, Canto xxv*, Project Gutenberg (**gutenberg.org**). Het Nederlandstalige citaat ontleen ik aan Frederica Bremers vertaling uitgegeven door Wolters Noordhoff in 1988, p. 309.
12. Kingma, E. 2019, zie Hoofdstuk 2, noot 102.
13. *cu* Vandaag, 25-1-2022. *cu* speelt volgens Gert-Jan Segers 'cruciale rol in verdedigen vrijheid ongevacineerden' (**Cvandaag**). De toespraken van Segers zijn op **YouTube.com** te vinden.
14. **bbc.com**, 17-5-2019. 'I had to give birth to my rapist's child'.
15. De moord op George Tiller is met diens naam op vele websites te vinden, net zoals die op abortusarts David Gunn.
16. Zirlott, D. 5-16-2019. I'm from Alabama and gave birth to my rapist's child. *The Huffington Post*. Economen in de vs constateerden dat vrouwen die geen abortus konden krijgen er jaren later ook in financieel opzicht slecht aan toe zijn, wat eveneens nadelig is voor hun kind (Peck, E. 29-1-2020. What happens to women who can't get abortions. *The Huffington Post*).
17. Zirlott, D. 22-6-2022. The end of Roe means more will suffer my hell. *The Huffington Post*.
18. Overeem, E. van (1980). *Vrouwenschemer. Verhalen over ongewenste zwangerschappen*. Baarn: Amboboeken, p. 44.
19. De Nederlandse Grondwet, artikel 11 (**denederlandsegrondwet.nl**).
20. Boer, T. de & Borger, B. 2016. Uit de vergetelheid: het Hervormde rapport over abortus provocatus van 1971. *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 70, 1, 15-30 (nnt-online).
21. *KRO-NCRV*, 15 en 16-12-2022. *Anita in de missie* (**npostart.nl**).
22. Dombrowski, D.A. 1988. St. Augustine, Abortion, and Libido Crudelis. *Journal of the History of Ideas*, 49, 1, 151-156; Dunstan, G.R. 1984. The moral status of the human embryo. *Journal of Medical Ethics*, 1, 38-44 (**bmj.com**).
23. Zie catholicsforchoice.org en O'Brian, J. 4-5-2017. Pope and Patriarch: An Unholy Alliance against Women. *The Huffington Post*.
24. Houten, M. van, 27-2-2021. Sigrid Kaag: 'd66 denkt vanuit de barmhartige Samaritaan, maar dan zonder de letter c'. *Trouw*.
25. Leijen, mr C. van, 17-11-1971. Onvolwaardig? *De Tijd* (**delpher.nl**).
26. Nathanson was Joods opgevoed, werd later atheïst en daarna dus katholiek. In zijn New Yorkse abortuskliniek was hij een enthousiast gebruiker van Kar-

- mans canule geweest en hij prees deze ook overal aan, maar vervolgens werd hij een fervent tegenstander van zwangerschapsbeëindiging. In 1996 zou hij zijn autobiografie publiceren, getiteld *The Hand of God*, waaruit blijkt dat hij in de gynaecologie terecht was gekomen doordat zijn vader hetzelfde beroep had. Ze hadden samengewerkt in de New Yorkse kliniek, maar de vader had zich als tot de ‘meest ongenadige tegenstander’ van zijn zoon ontpopt. Een bespreking van deze autobiografie noemt het boek zelf ‘één langgerekte stille schreeuw’ (Stammers, T. 2011. *British Medical Journal*, 343, 7827, 799). Zie ook Tunc, T.E. 2008, zie Hoofdstuk 6, noot 42; Wikipedia, Bernard Nathanson (wikipedia.org).
27. Lubbe, R. 1984. *The Silent Scream*, op YouTube.com. Over deze documentaire zie Petchesky, R.P. 1987. Fetal Images: The Power of Visual Culture in the Politics of Reproduction. *Feminist Studies*, 13, 2, 263-292 (ucsd.edu); Branham, R. 1991. The role of the convert in Eclipse of Reason and The Silent Scream. *Quarterly Journal of Speech*, 77, 4, 407-426.
 28. Ian Donald was op zestienjarige leeftijd met zijn ouders naar Zuid-Afrika geëmigreerd, die daar binnen korte tijd aan een infectieziekte overleden. Op het nippertje is de huishoudster van het gezin, toen twee maanden in dienst, als voogd aangewezen. Zij was katholiek en zo werd de jonge Ian dat ook. Zie Nicolson, M. & Fleming, J.E.E. 2013, zie Hoofdstuk 2, noot 85, p. 48.
 29. United States Senate, Ninety-Ninth Congress, 1985. *Hearing Before the Subcommittee on the Constitution of the Committee on the Judiciary, First session on: The Medical Evidence Concerning Fetal Pain*. Serial No. J-99-28 (rutgers.edu).
 30. Dux, M. 13-3-2019. An anti-abortion video shown in Catholic schools traumatised me – and I didn’t even see it (abc.net.au).
 31. Schwartz, C. 8-11-2010. Barbara Bush Showed Fetus in Jar after Miscarriage to George W. Bush. *The Daily Beast*. Donaldson James, S. 10-11-2010. Fetus in jar: Bush says he didn’t forsee a ‘national dialogue’. *ABC News* (abc.go.com).
 32. Morgan, L.M. 2009, zie Hoofdstuk 2, noot 14.
 33. Nemy, E. 17-4-2018. Barbara Bush, Wife of 41st President and Mother of 43rd, Dies at 92. *The New York Times*.
 34. **NRC**, 7-6-1990. Militante groep actief tegen abortus in Nederland; *Nederlands Dagblad*, 13-7-1990 (delpher.nl).
 35. Chotoe, C. et al. 2021. Propaganda en de anti-abortuslobby (np03.nl). Schreeuw volgt hierin het voorbeeld van Donald Trump en vicepresident Mike Pence die de film twitterend promootten.
 36. **SGP.nl** Standpunten Abortus Provocatus.
 37. Geciteerd uit Smitshuijsen, D. & Ees, R. van, 2022. *Hedy d’Ancona: Het persoonlijke is politiek* (2doc.nl).

38. Voor het hartje zie de animaties op **YouTube.com** zoals die van Hyenyoo Kim. En voor verbeeldingen van de hersentjes zie Konkel, L. 2018. The brain before birth: using fmri to explore the secrets of fetal neurodevelopment. *Environmental Health Perspectives*, 126, 11, 112001, 1-5 (**ehp.niehs.nih.gov**). De ontwikkeling van vijftien afzonderlijke hersenzenuwen is beschreven en verbeeld in Smit, J.A. et al 2022. A three-dimensional analysis of the development of cranial nerves in human embryos. *Clinical Anatomy*, 35, 5, 666-672 (**nbe.nlm.nih.gov**).
39. Pas, A.B. te 11-2-2019. *De equilibrist, Oratie Universiteit Leiden* (**universiteitleiden.nl**).
40. De volledige metafysische complexiteit van deze kwestie voert te ver om hier uitvoerig te behandelen. Zie hiervoor de artikelen van Kingma, uit 2018 en 2019, zie Hoofdstuk 2, noot 102.
41. Horowitz, J. 25-5-2019. Pope Francis says abortion, even of a sick fetus, is like hiring a ‘hitman’. *The New York Times*.
42. Opleiding Geneeskunde Erasmus Universiteit, hoofdstuk ‘embryologie’ (geneeskunde.eur).
43. Tan, C.M.J & Lewandowski, A.J. 2020. The Transitional Heart: From Early Embryonic and Fetal Development to Neonatal Life. *Fetal Diagnosis and Therapy*, 47, 373-386 (**karger.com**); Männer J. 2022. When does the human embryonic heart start beating? *Journal of Cardiovascular Development and Disease*, 9, 187, 1-22, p. 4 (**ncbi.nlm.nih.gov.com**); Hooper, S.B. et al. 2015. Cardiovascular transition at birth: a physiological sequence. *Pediatric Research*, 77, 5, 608-614.
44. Horton, A. 24-4-2019. ‘It’s not a little child’: gynecologists join the fight against six-week abortion bans. *The Guardian*; **bbc.com**, 14-6-2019. What’s going on in the fight over US abortion rights?
45. Het woord ‘verschattigen’ ontleen ik aan Jenneke van Ditzhuijzen, die eveneens betoogt dat dit samenhangt met de komst van nieuwe visualiseringstechnologie. Ditzhuijzen, J. van. 2021. Baas in eigen verhaal. *Vlam Magazine*, 4, 11 pagina’s (**ngva.net**).
46. Eigen vertaling van enkele dichtregels opgenomen in McCarthy, W. & Kraft, E, eds. 1994, zie Hoofdstuk 2, noot 99.
47. Dicker, R. 30-3-2015. Ultrasound appears to show fetus clapping to ‘if you’re happy and you know it’. *The Huffington Post*.
48. Zie **mybabywatcher.com**. Om de foetus niet te veel aan straling bloot te stellen functioneert het apparaat maximaal drie maal tien minuten per dag. De Belgische Hoge Gezondheidsraad ontraadt desondanks het gebruik ervan, vanuit de overweging dat de gevolgen op de lange termijn onzeker zijn. De Ko-

- ninklijke Nederlandse Organisatie van Verloskundigen (κnov) waarschuwt dat ouders onnodig ongerust kunnen worden als er iets niet goed lijkt te zijn.
49. Bolwijn, M. & Ruiters, M. de, 3-5-2019. Pro-life heeft de wind mee: de macht van de anti-abortusbeweging wordt steeds groter. *de Volkskrant*; Fens, S. 18-4-2019. 'Schreeuw om Leven' heeft één missie: abortus moet uit Nederland verdwijnen. *Trouw*. Zie ook Muis, Q. et al. 2019. Seksueel-ethische permissiviteit: trends in Nederland 1981-2017. *Mens en maatschappij*, 94, 4, 429-458; *Medialogica*, 8-12-2019. De beeldenstorm rond abortus, vPRO (vpro.nl); *Danny op Straat*, 24-9-2020.
50. Ditzhuijzen, J. van, et al. 2016. *Abortus en psychische gezondheid*. ZonMw ([researchgate.net](https://www.researchgate.net)); Ditzhuijzen, J. van. 2021, zie Hoofdstuk 7, noot 39; Burgh, R. van der, et al. 10-3-2021. De anti-abortusbeweging haalt vrouwen over tot het nemen van gevaarlijke 'spijtpil'. *De Groene Amsterdammer*. Latour-Oldenhof, D. 2021. Meer aandacht voor ongewenste zwangerschap. *Gz-psychologie*, 13, 1, 20-24. Overigens geven neutrale instanties eveneens ruimte aan spijt en schuld na een abortus, maar zonder deze emoties in een context van anti-abortusactivisme te plaatsen ([Fiom.nl](https://www.fiom.nl), Abortusverwerking).
51. Hulst, A. 2021. *De Mitsukoshi Troostbaby Company*. Amsterdam: Ambo|Anthos. A *Quattro Mani*, 3-12-2021. Het kind zonder vader werd een vader zonder kind ([cultuurpersbureau.nl](https://www.cultuurpersbureau.nl)); Hulst, A. 2022. Schrijven over het onvergetelijke voorval. *De Nederlandse Boekengids*, 7, 6, 4-5. Schrijver Daan Heerma van Voss riep mannen op om ook in actie te komen voor het recht op abortus. Zie Heerma van Voss, D. 9-6-2022. Mannen, ga het gesprek aan. *De Groene Amsterdammer*, p. 48-51.
52. Aangrijpende verhalen van mensen die hun ouderschap betreuren, of hun kinderen zelfs als onverdraaglijk ervaren, zijn te vinden met zoektermen zoals 'regretting children' en 'spijt van kinderen'. Niet onbegrijpelijk rust er een enorm taboe op, zodat de schrijfster Rachel Cusk virtueel gevierendeeld werd vanwege haar boek *A Life's Work* waarin ze beschreef hoe zwaar het moederschap haar viel (Ruyters, J. 28-2-2007. Interview met de Britse schrijfster Rachel Cusk, *De Groene Amsterdammer*). Hetzelfde overkwam de Israëlische sociologe Orna Donath die in 2017 een boek schreef getiteld *Regretting Motherhood* (Berger, L. 1-11-2017, Spijt van Moederschap. *De Correspondent*).
53. *EO Nieuw Licht*, ongedateerd. Abortus: (G)een recht voor iedereen ([nieuwlicht.Eo.nl](https://www.nieuwlicht.nl)); [nos.nl](https://www.nos.nl), 20-4-2019. Foetus na abortus ingeschreven in bevolkingsregister; *EO-uitzending Nieuw Licht*, 10-8-2020. Register levenloos geboren kind ook voor abortus ([eo.nl](https://www.eo.nl)).

54. *EO Visie*, niet gedateerd. Interview met Don Ceder: advocaat, bestuurder en lijsttrekker (eo.visie.nl). Ceders kerk verwijst losjes naar fragmenten uit de Bijbel die zouden bewijzen dat volwaardig menselijk leven al in de baarmoeder ontstaat en keert zich op grond daarvan tegen abortus. Bij een zwangerschap door verkrachting staat hij slechts de morningafterpil toe (Victory Outreach, *Victory Outreach Beliefs Document*, vosf.org). Zie ook *Cvandaag*, 8-4-2013. Pinkstergemeente helpt homofielen op weg naar vrijheid ([cvandaag](http://cvandaag.nl)).
55. Citaat uit Bos, K. & Niber, L. 21-9-2022. Een week in de abortuskliniek. *NRC*.
56. Apperloo, M. 27-9-2020. *de Volkskrant*.
57. Deze informatie ontleen ik aan een lezing door Brigit Toebes, hoogleraar gezondheidsrecht in internationaal perspectief. Toebes noemde deze verklaring een 'keerpunt op internationaal niveau'. Ze verwees ook naar het proefschrift van haar promovenda Lucia Berro Pizzarossa, die eerder concludeerde dat de Nederlandse abortuswet nu al de mensenrechten van de Europese Unie en de Verenigde Naties schendt. Voor een interview daarover zie Stelling, T. 7-7-2021 Abortus is een mensenrecht, maar overal ter wereld hebben overheden daar schijf aan, ook in Nederland. *De Correspondent*.
58. Nieuwenhuizen. M. van den, 2022. *Leven en laten leven. Een gedachtewisseling over abortus en zelfbeschikking*. Amsterdam: Atlas Contact, p. 100.
59. Rodriguez, S. 2014. A woman's right to know? Forced ultrasound measures as an intervention of biopower. *International Journal of Feminist Approaches to Bioethics*, 7, 1, 51-73; Rijksoverheid, Wat zijn mijn rechten en plichten bij een medische behandeling? (rijksoverheid.nl).
60. nos.nl, 18-1-2021. Ja21 wil nieuwe stad bouwen en discussie over abortus; Drenth, J. 16-30-2017. Met Annabel tegen abortus. *Argus*; Rietveld, S. 2021. *Nieuwe kruisvaarders. De heilige alliantie tussen orthodoxe christenen en radicaal-rechtse populistten*. Amsterdam: Prometheus.
61. Whitney, A. et al. 4-8-2022. A Preview of the Dangerous Future of Abortion Bans. *New England Journal of Medicine* (nejm.org).
62. Zurawski, A. 2022. My Pregnancy vs. the State of Texas. *Meteor* (wearethemetor.com).
63. Wikipedia.org, Tradition, Family, Property; Civitas Christiana, Gezin in gevaar (geziningevaar.nl).
64. Doorbraak.nl, 5-4-2018. Hoe de ideeën van christenfundamentalisten ingang vinden bij extreem-rechts.
65. Immink, W. 2-11-2020. President Poetin neemt stappen tegen abortus. *Reformatorisch Dagblad*; Kamphorst, J. 21-12-2020. Uit angst voor bevolkingskrimp wint anti-abortusbeweging in Rusland aan kracht. *Trouw*.

66. De organisatie Soldatenmoeders probeert de soldaten te helpen de weg terug naar huis te vinden. Citaat uit *Niet mijn Moskou* door Masha Nivikova (human.nl).
67. Walters, D. 6-4-2022. Baudet staat met zijn Poetin-liefde ook in Europa tamelijk alleen. **NRC**.
68. European Parliamentary Forum on Population & Development, 2018. *'Restoring the Natural Order': The Religious Extremists' Vision to Mobilize European Societies Against Human Rights on Sexuality and Reproduction* (epfweb.org); European Parliamentary Forum on Population & Development, 2021, *Tip of the Iceberg: Religious Extremist – Funders Against Human Rights for Sexuality & Reproductive Health in Europe* (epfweb.org).
69. *Geneva Consensus Declaration* (gcdintermariumconference.org).
70. De internationale beweging SheDecides is in 2017 opgericht door de PvdA-politica Lillianne Ploumen, met als directe aanleiding de initiatieven van de vorige president Donald Trump om het recht op abortus te beperken (shedecides.nl). Elders ga ik dieper in op Women on Waves en Women on Web.
71. De scheldwoorden bedacht door de schrijver Gerrit Komrij heb ik van Cisca Dresselhuys, *Argus*, 1-9-20121, p. 8.
72. Zie de rmu-website 'gewetensbezwaar' (gewetensbezwaar.nl).
73. Refoweb prolifercartoons (refoweb.nl); Lectrr Cartoons & Comics (Lectrr.be).
74. *De Vooravond*, 24-9-2020 (npostart.nl). Het was eveneens een bijzonder moment toen de presentatoren Gomperts' plaatsing op de lijst van *time* als een soort gewonnen gouden medaille voor hun gast bleken te bezien. De een noemde het 'een overwinning' van haar en de ander sprak van 'een accomplishment, iets wat je hebt bereikt'. Gomperts, die haar werk uit idealisme doet, reageerde terecht dat de plaatsing vooral een idealistische politieke daad van het tijdschrift was.
75. De website womenonwaves.org doet verslag van de acties, evenals het artikel Gomperts, R. 2002, Women on Waves: Where Next for the Abortion Boat? *Reproductive Health Matters*, 10, 19, 180-183 (tandfonline.com), en de documentaire *Vessel* uit 2014, op **YouTube** te vinden als *Vessel El Barco*.
76. Women on Web leert vrouwen met een animatiefilmpje in tien talen hoe ze een abortuspil moeten gebruiken en bij welke eventuele complicaties ze medische hulp moeten invoeren 'wegens een miskraam' (womenonweb.org). Landen zoals Zuid-Korea, Polen en Turkije blokkeren de website, maar daarvoor zijn omwegen gevonden zoals alternatieve links, het geven van een emailadres en het downloaden van een app ('Women on Web website is blocked?', womenonwaves.org).

77. Nyst, E. 28-9-2016. 'Ik zeg op feestjes liever niet welk werk ik doe'. *Medisch Contact*. Zie ook Brandt, E. 26-10-2007. Interview met Jos van Roosmalen, gynaecoloog, 'De situatie is inhumain'. *Groene Amsterdammer*, 43.
78. Treub, H. & Tak, A. 1908. *Leerboek der Gerechtelijke Verloskunde*. De Erven F. Bohn, p. 126 (delpher.nl); Kouwer, B.J. 1923, zie Hoofdstuk 5, noot 53.
79. Schuurman Hess, M, 2013. *Je zus, je moeder, je buurvrouw, je vriendin*, ntr-documentaire (2doc.nl); Stelling, T. 27-5-2019. Ode aan abortus. *De Correspondent*; Pope, T.L. 4-7-2020. Overtijd plus het nagesprek met de sekszusjes (2doc.nl).
80. Holten, L. et al. 2021. Permeability of abortion care in the Netherlands. *Sexual and Reproductive Health Matters*, 29, 1, 1-18 (tandfonline.com). Spreekt een vrouw geen Nederlands of Engels, dan wordt het allemaal erg lastig, en is ze ook nog ongedocumenteerd en onverzekerd, dan wordt het zelfs onmogelijk om aan alle vereisten te voldoen. De organisatie Women on Waves helpt hen daarom in haar kleine kliniek te Amsterdam.
81. Bij meelopen door twee journalisten in de klinieken van Arnhem en Eindhoven bleken de artsen aan de vrouwen te vragen of ze de echo wilden zien, en sommigen van hen wilden zelf dat het scherm naar hen toe werd gedraaid (Bos, K. & Niber, L. 21-9-2022, zie Hoofdstuk 7, noot 52).
82. De reden voor het maken van een echo is het vaststellen van de zwangerschapsduur en het uitsluiten van een buitenbaarmoederlijke zwangerschap. Kleiverda en Gomperts lichtten toe waarom dat bij het vroege medicamenteuze ongedaan maken van een bevruchting alleen nodig is als er extra redenen voor zijn. De tweede zwangerschapstest die een vrouw standaard afneemt een tijd na het gebruik van de afdrijvende pillen zal een buitenbaarmoederlijke zwangerschap bijvoorbeeld detecteren. Zie Kleiverda, G. & Gomperts, R. 2022. Routine echo niet nodig bij abortus in de eerste lijn. *Medisch Contact*. Endler, M. et al. 2019. Telemedicine for medical abortion: a systematic review. *BJOG*, 126, 1094-1102 (obgyn.onlinelibrary).
83. Barbosa, R.M. & Arilha, M. 1993. The Brazilian Experience with Cytotec. *Studies in Family Planning*, 24, 4, 236-240. Costa, S.H. 1998. Commercial availability of misoprostol and induced abortion in Brazil. *International Journal of Gynaecology & Obstetrics*. Suppl. 131-139; De Zordo, S. 2016. The biomedicalisation of illegal abortion: The double life of misoprostol in Brazil. *História, Ciências, Saúde-Manguinhos*, 23, 1, 19-36.
84. Clarke, A. & Montini, T. 1993. The Many Faces of RU486. *Science, Technology, & Human Values*, 85, 1, 42-78; Alta Charo, R. 1991. A Political History of RU-486. In Hanna, K.E. ed. *Biomedical Politics*. Washington: National Academies Press, 43-94.

85. Haspels, A.A. 15-4-1989. De antiprogesteronwerking van mifepriston. *NTvG*, 133, 756-758 en de reactie eronder door F. Willems ([ntvg.nl](#)).
86. *Het Parool*, 28-10-1988. Fabrikant houdt abortuspil uit de markt ([delpher.nl](#)); *De Telegraaf*, 1-2-1988. Drie maal de RU-486 en de zwangerschap wordt afgebroken ([delpher.nl](#)); *Trouw*, 15-10-1986. De ontwikkeling van de abortuspil ([delpher.nl](#)).
87. *Trouw*, 16-12-1980 ([delpher.nl](#)); *NRC Handelsblad*, 21-10-1982. Doe-het-zelf abortus in Zweden ontwikkeld ([delpher.nl](#)); *NRC Handelsblad*, 12-12-1989. Maker en ontdekker abortuspil strijden om de eer ([delpher.nl](#)).
88. Grimes, D.A. et al. 2006. Unsafe abortion: the preventable pandemic *Lancet*, 368, 9550, 1908-1919 ([thelancet.com](#)). Dergelijke cijfers zijn uiteraard eveneens gebaseerd op classificaties en ze zijn ook moeilijk te vergaren (Gerds, C. et al. 2013. Measuring unsafe abortion-related mortality: a systematic review of the existing methods. *Plos One*, 8, 1 ([plos.org](#))).
89. WHO, 2022. *Abortion Care Guideline* ([who.int](#)); WHO, 2020. *Self-Management of Medical Abortion* ([who.int](#)).
90. Sjöström, S. et al. 2017. Effectiveness, safety, and acceptability of first-trimester medical termination of pregnancy performed by non-doctor providers: A systematic review. *BJOG*, 124, 13, 1928-1940; Gill R. et al. 2019. WHO essential medicines for reproductive health. *BMJ Global Health*, 4:e002150, citaat p. 2 ([gh.bmj.com](#)).
91. Stokmans, D. 17-09-2021. Politieke deal met sgp leverde bekritiseerde hulporganisatie miljoenensubsidie op. *NRC* ([nrc.nl](#)). Eva de Goeij riep de Nederlandse overheid daarop op om, net zoals de Franse, zelf beter voor goede voorlichting te zorgen (Hurk, I. van der, ongedateerd, *Waarom we het wéér over abortus hebben*. *VPRO Tegenlicht*, [vpro.nl](#)).
92. Kleiverda, G. 7-12-2007. De abortuspil bij de drogist. *Medisch Contact*.
93. Overeem, E. van, 17-4-1978. Overtijdbehandeling of vroege abortus. *NRC* ([delpher.nl](#)).
94. *De Telegraaf*, 8-1-1987. Overtijdbehandelingen niet meer onder Wet Afbreking Zwangerschap ([delpher.nl](#)); Ploem, M.C. 2020. *Tweede evaluatie Wet afbreking zwangerschap*. Den Haag: ZonMW, p. 52-54 ([rijksoverheid.nl](#)); Leenen, H.J.J. et al. 2020. *Handboek gezondheidsrecht*. Den Haag: Boom, p. 350-358.
95. Leusink, P. et al. 2020. Overtijdbehandeling door de huisarts: lessen uit de praktijk. *Medisch Contact*.
96. Dit was in reactie op de discussie onder Kleiverda, G. & Gomperts, R. 2022. *Rouine echo niet nodig bij abortus in de eerste lijn* ([medischcontact.nl](#))

97. Zie voor een interview met Kleiverda hierover Voormolen, S. 25-2-2022. Gidsland Nederland loopt inmiddels een beetje achter met de abortuspil. **NRC**.
98. Beekhuizen, W. 10-2-2021. De abortuswet voldoet, want hij bedient alle partijen. **NRC**; Dool, P. van den, 9-3-2022. 'Grote twijfels' bij abortusartsen over abortuspil bij huisarts. **NRC**; Kleijne, I. 6-7-2022. Koester de Nederlandse abortuszorg. **Medisch Contact**, 10-11.
99. Bouma, F. 16-2-2023. Abortus in de Franse grondwet? 'We hebben geen tijd voor spelletjes'. **NRC**.
100. Haspels, A.A. 1989. De antiprogesteronwerking van mifepriston. *NTvG*, 133, 756-758 (**ntvg.nl**).
101. Zelf heb ik een beetje kunnen meehelpen met het pleidooi hiervoor. Zie Kleiverda, G. Dehue, T. & Gomperts, R.J. 20-10-2022. Mifepriston: van voor-tot nabehoeden. *NTvG*, 166, D6877 (**ntvg.nl**) en Dehue, T. 20-10-2022. Wat telt als een abortus? *NTvG*, 166, D7073 (**ntvg.nl**).
102. Ekstrand M. et al. 2008. Advance provision of emergency contraceptive pills reduces treatment delay: a randomised controlled trial among Swedish teenage girls. *Acta Obstetrica et Gynecologica Scandinavica*, 87, 3, 354-359 (**pubmed.ncbi.nlm.nih.gov**). Ekstrand M. et al 2013. Twelve-month follow-up of advance provision of emergency contraception among teenage girls in Sweden – a randomized controlled trial. *Uppsala Journal of Medical Sciences* 118, 4, 271-275 (**pubmed.ncbi.nlm.nih.gov**). Meer onderzoek hiernaar is: Cheng, L. et al. 2008. Interventions for emergency contraception. *The Cochrane Database of Systematic Reviews*, 2, 2, 1-324 (**researchgate.net**); Pei, K. et al. 2007. Weekly contraception with mifepristone. *Contraception*. 75, 1, 40-44.
103. Aiken, A. et al. 2021. Effectiveness, Safety and Acceptability of No-Test Medical Abortion, Termination of Pregnancy Provided Via Telemedicine: A National Cohort Study. *BJOG: An International Journal of Obstetrics and Gynaecology* (**researchgate.net**). Zie ook Nortén, H. et al. 2021. 10-year evaluation of the use of medical abortion through telemedicine: a retrospective cohort study. *BJOG: An International Journal of Obstetrics and Gynaecology* (**researchgate.net**).
104. Murtagh, C. et al. 2018. Exploring the feasibility of obtaining mifepristone and misoprostol from the internet. *Contraception*, 97, 4, 287-291 (**researchgate.net**); Murtagh, C. 6-11-2017. Ik bestelde 20 abortuspillen op internet om te testen of ze echt zijn. **Vice** (**vice.com**).
105. Idzikowska, U. 3-3-2021. Abortusvriendinnen in Polen. 'We hebben elkáár'. *De Groene Amsterdammer*.
106. Gomperts' organisatie Aid Access die zich richt op vrouwen in de vs heeft de Food and Drug Administration ook voor het gerecht gedaagd op beschuldi-

ging van inbeslagname van door haar verzonden pillen en blokkeren van de betalingen ervoor. Niet lang daarna besloot de FDA dat Amerikaanse vrouwen deze pillen wel per post mogen ontvangen (Baker, C. 8-3-2022. *Despite Telehealth Restrictions, Aid Access Gets Abortion Pills to FL Patients. Ms. Magazine*, [publicnewsservice.org](https://www.publicnewsservice.org)).

8. KIND, PATIËNT, PRODUCT

1. Ouders van Nu forum, 6-3-2017. 6 weken echo normaal? ([oudersvannu.nl](https://www.oudersvannu.nl)).
2. Klik helemaal onderaan de site op 'adverteren' voor de wijzen waarop de reclameboodschappen onopvallend zijn verwerkt ([24baby.nl](https://www.24baby.nl)). Zie voorts de link naar de 'mamamonitor' voor potentiële adverteerders ([24baby.nl](https://www.24baby.nl)).
3. Je vindt op [24baby.nl](https://www.24baby.nl) tevens zinnen zoals (bij twaalf weken zwangerschap): 'Begint jouw kleding al strak te zitten? Dat is een mooie reden om zwangerschapskleding in huis te halen!' Daar staat eveneens onder dat de boodschap 'medisch beoordeeld is' maar in het woord 'zwangerschapskleding' zit een hyperlink leidend naar zo'n stereotiepe foto van twee shoppende vriendinnen en de tekst 'Zwangerschapskleding: de 5 musthaves voor je garderobe' ([24baby.nl](https://www.24baby.nl)).
4. Voor een overzicht van kritiek op het containermodel zie Purdy, L.M. 1990. Are pregnant women fetal containers? *Bioethics*, 4, 4, 273-279 ([researchgate.net](https://www.researchgate.net)). Zie ook Kingma, E. 2019, zie Hoofdstuk 2, noot 102.
5. Pritchard, J.A. & MacDonald, P.C. 1980. *Williams Obstetrics, sixteenth edition*. New York: Appleton-Century-Crofts. Voor een analyse van dit veel herdrukte boek zie Hahn, R. 1987. Divisions of Labor: Obstetrician, Woman, and Society in Williams Obstetrics, 1903-1985. *Medical Anthropology Quarterly*, 1, 3, 256-282; Smith, S.A. & Condit, D.M. 2000. Marginalizing Women: Images of Pregnancy in Williams Obstetrics. *The Journal of Perinatal Education*, 9, 2, 257-26.
6. Harrison, M.R. 1982. Unborn: Historical perspective of the fetus as a patient. *Pharos*, 45, 1, 19-24, p. 24. Ik bouwde het oorspronkelijke Engelstalige citaat enigszins anders op. Voor een herpublicatie van het origineel: Wilson, P.K. ed. 1996. *Childbirth: Reproductive Science, Genetics, and Birth Control*. Taylor & Francis, p. 153 (books.google.nl). Over Harrison als succesvol pionier van de foetale operatie: Ellis, B. & Schnellby, R.A. 2021. *Michael R. Harrison (1943-). The Embryo Project Encyclopedia* (embryo.asu.edu).
7. Bij een eerste zwangerschap is er geen probleem, maar antistoffen aangeemaakt door de vrouw kunnen bij een volgende zwangerschap leiden tot de

- dood van de vrucht. Zie lumc, *Bloedgroep-immunisatie tijdens de zwangerschap* (lumc.nl).
8. SBH Nederland, Operatie bij diagnose en 20 weken echo spina bifida (sbh-nederland.nl).
 9. Website van de fotograaf Michael Clancy (michaelclancy.com) en **Wikipedia.org**: *Hand of Hope*. Fotograaf Clancy publiceerde in 2011 het boek *Hand of Hope. The Story Behind the Picture*, uitgegeven in eigen beheer.
 10. Casper, M.J. 1999. *The Making of the Unborn Patient. A Social Anatomy of Fetal Surgery*. Rutgers University Press; Casper, M.J. 1994. Reframing and grounding nonhuman agency. What makes a fetus an agent? *American Behavioral Scientist*, 37, 6, 839-856.
 11. *Leeuwarder Courant*, 27-02-1990. Baarmoeder ideale operatiekamer voor foetus-chirurg (delpher.nl).
 12. Casper, M.J. 1999. Correspondence: The making of the unborn patient. *The Lancet*, 353, 9158, 1103-1104 (thelancet.com); Casper, M.J. 2007. Fetal surgery then and now. *Conscience*, 24-27 (catholicsforchoice.org). Jones, M. 15-7-2001. A miracle, and yet. *New York Times Magazine*.
 13. Fetal Medicine Foundation, *Education Abnormalities by System* (fetalmedicine.org).
 14. Journaliste Asha ten Broeke bekritiseerde de prenatale hormoonbehandeling van het androgenitaal syndroom als een vorm van discriminatie van kinderen die niet in het hokje jongen of meisje passen. Zie hierover Prenatale dexamethasonbehandeling bij ags: niet meer vanzelfsprekend ([bijniernet](http://bijniernet.nl)). Voor de hersenoperaties bij apen-foetussen zie Brodner, R.A. et al. 1987. Feasibility of intracranial surgery in the primate fetus: model and surgical principles. *Journal of Neurosurgery*, 66, 2, 276-282.
 15. Koren G., Klinger G. & Ohlsson A. 2002. Fetal pharmacotherapy. *Drugs*, 62, 757-773; Gezondheidsraad, 27-5-2008. *Foetale therapie. Update van de stand van de wetenschap* (gezondheidsraad.nl); Oepkes, D. 20-2-2009. Foetale therapie in Nederland. *NTvG*, 153, 1-5 (ntvg.nl); Eggink, A. 12-11-2015. Foetale operatie spina bifida mogelijk, maar complex. *Medisch Contact*, 224-225.
 16. Mattingly, S.S. 1992. The maternal fetal dyad: exploring the two-patient obstetric model. *Hastings Center Report*, 22, 13-15; Liaschenko, J. et al. 2011. The two-patient framework for research during pregnancy: A critique and a better way forward. *The American Journal of Bioethics*, 11, 5, 66-68.
 17. Gezondheidsraad, Centrum voor Ethiek en Gezondheid, 2009. *Zorg voor het ongeboren kind. Ethische en juridische aspecten van foetale therapie* (gezondheidsraad.nl). Zie ook Kottenhage, R.J.P. 2008. Botsende rechten van moeder en

- ongeboren kind. *Tijdschrift voor Gezondheidsrecht*, p. 492-503 ([epub.eur.nl](https://pub.eur.nl)), en voor meer recente beschouwingen: Dondorp, W. & Wert, G.M. de, 2020. Ethical Issues in Maternal-Fetal Medicine. In Pandya, P. Wapner, R. Oepkes, D. & Sebire, N. *Fetal Medicine: Basic Science and Clinical Practice*. Elsevier, 139-147; Kingma, E. & Porter, L. 2020. Parental obligation and compelled caesarean section: careful analogies and reliable reasoning about individual cases. *Journal of Medical Ethics*, 1-7.
18. Kingma, E. 2021. Harming one to benefit another. The paradox of autonomy and consent in maternity care. *Bioethics*, 35, 5, 456-464.
 19. O'Brien, E. & Rich, M. 2022. Obstetric violence in historical perspective. *The Lancet*, 399, 10342, 2183-2185. Zie ook voorbeelden op de website van de Nederlandse Geboortebeweging en vooral de ervaringen beschreven na de oproep #GenoegGezwegen2020 (rtlnieuws.nl).
 20. Kleiverda, G. & Ruijter, A. de 29-10-2015. Rechten zwangere vrouw onder druk. *Medisch Contact*.
 21. Nemo Fetal Monitoring System (nemohealthcare.com); Philips Foetale en Maternale Bewakingssysteem (healthcare.shop.philips.nl).
 22. Konkel, L. 2018, zie Hoofdstuk 7, noot 35. Voor andere voorbeelden van foetaal hersenonderzoek zie Turk, E. et al. 2019. Functional connectome of the fetal brain. *Journal of Neuroscience*, 39, 49, 9716-9724 (jneurosci.org).
 23. Löwy, I. 2017. *Imperfect Pregnancies: A History of Birth Defects and Prenatal Diagnosis*. Johns Hopkins University Press; Wert, G. de & Dondorp, W. 2018, zie Hoofdstuk 8, noot 64.
 24. Richardson, S.S. et al. 2014. Don't Blame the Mothers. *Nature*, 512, 131-132 (scholar.harvard.edu). Zie voorts Kenney, M. & Müller, R. 2017. Of rats and women: Narratives of motherhood in environmental epigenetics. *BioSocieties* 12, 23-46; Lappé, M. 2018. The paradox of care in behavioral epigenetics: Constructing early-life adversity in the lab. *BioSocieties*, 13, 698-714 (researchgate.net).
 25. GGZ-totaal, 13-07-2018. Een essentiële periode in ons leven: hoe hechtingsproblemen al prenataal kunnen ontstaan (ggztotaal.nl); Personapraktijk.nl, Prenataal trauma en gezondheidsklachten (personapraktijk.nl); Slagt-Tichelman, E. et al. 2019. Optimale moeder-kindbinding; een systematische review. *Tijdschrift voor Verloskundigen*, 2019, 3 (research.vumc.nl). Tichelman, E. 2020. *Mother-to-infant Bonding: Determinants and Impact on Child Development. Challenges for Maternal Health Care*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen (research.rug.nl).
 26. Denbow, J. 2019. Good mothering before birth. Measuring Attachment and

- Ultrasound as an Affective Technology. *Engaging Science, Technology, and Society*, 5, 1-20 (estsjournal.org).
27. Piontelli, A. 1992. *From Fetus to Child. An Observational and Psychoanalytic Study*. Routledge.
 28. Dat hij 'de onderklasse' niet bereikt, is regelmatig aangetoond door Klasien Horstman. Bijvoorbeeld Horstman, K. & Knibbe, M. 2022. *Gezonde stad. Uitsluiting en ontmoeting in de publieke ruimte*. Utrecht: De Graaff.
 29. Dehue, T. 2008, zie Inleiding, noot 8. Zie voorts Ostaijen, M. van, 2021. *Wij zijn ons*. Amsterdam: Boom.
 30. Mosselman, I. 2022, zie Hoofdstuk 2, noot 101, citaat op p. 18. Interview met Mosselman door Sophie Ruthenfrans, De Balie 4-4-2022 op [YouTube.com](https://www.youtube.com).
 31. 24baby.nl, Depressie tijdens de zwangerschap uit de taboesfeer (24baby.nl); Torbeyns, M. et al. 2018. Prenatale psychologische stressfactoren en de ontwikkeling van affectieve stoornissen bij het kind: literatuuroverzicht. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 60, 699-709 (tijdschriftvoorpsychiatrie.nl). GroenLinks, 14-12-2017. Dankzij GroenLinks meer aandacht voor postnatale depressies (groenlinks.nl).
 32. 24baby.nl, Foetus: van embryo tot baby.
 33. Kolata, G. 1984. Studying learning in the womb. *Science*, 225, 4659, 302-3033 (sciencemag.org); Stichting kinderleven, De competente foetus en baby (stichtingkinderleven.nl); The prenatal university (prenataluniversity.org); Wirth, F. 2001. *Prenatal Parenting. The Complete Psychological and Spiritual Guide to Loving Your Unborn Child*. Harper Collins.
 34. Babypod, Music is life (babypod.net); [YouTube.com](https://www.youtube.com), 5-1-2016. 'Babypod' plays music in your vagina for fetuses; Meulen, A.M. van der 19-1-2016. Een tampon met Mozart is goed voor je baby (me-to-we.nl).
 35. Zundert, M. van, 2016. Mozart voor Mammies. *Skepter*, 29, 4 (skepter.nl)
 36. [YouTube.com](https://www.youtube.com), *Womba, musical instrument for an unborn child*; López-Teijón M. et al. 2015. Fetal Facial Expression in Response to Intravaginal Music Emission. *Ultrasound*, 23, 4, 216-223; Partanen, E. et al. 2013. Learning-induced neural plasticity of speech processing before birth. *PNAS*, 110, 37, 15145-15150 (pnas.org). Glover, V. & Capron, L. 2017. Prenatal Parenting. *Current Opinion in Psychology*, 15, 66-70.
 37. Deze formulering is geïnspireerd door historica Barbara Duden (Duden, B. 1993, zie Hoofdstuk 1, noot 8). Voor een nadere analyse zie Story, L. 2003. A head start in life? Prenatal parenting and the discourse of fetal stimulation. *Atlantis*, 27, 2, 41-48 (journals.msvu.ca); Lee, E. et al. 2015, Growing Better Brains? Pregnancy and neuroscience discourses in English welfare and social policies. *Health, Risk & Society*, 17, 1, 15-29 (aston.ac.uk).

38. Newman, W.R. 2020. Bad chemistry: basilisks and women in paracelsus and pseudo-paracelsus, *Ambix*, 67, 1, 30-46; Newman, W.R. 2004. *Promethean Ambitions: Alchemy and the Quest for Perfect Nature*. Chicago: University of Chicago Press.
39. Te vinden met *Brave New World* en 'hatchery'.
40. Corea, G. 1985. *The mother machine: reproductive technologies from artificial insemination to artificial wombs*. Harper & Row; Rowland, R. 1992, zie Hoofdstuk 2, noot 39.
41. Voigt, K. et al. 2013. Wombs for rent (edition.cnn.com). Rabinowitz, A. 28-4-2016. The trouble with renting a womb. *The Guardian*.
42. Catharina Ziekenhuis, 13-12-2018. Gynaecoloog Catharina Ziekenhuis werkte mee aan eerste baarmoedertransplantatie in België (catharinaziekenhuis.nl); Waldby, C. 2019. *The Oocyte Economy. The Changing Meaning of Human Eggs*. Durham: Duke University Press.
43. Stelling, T. 4-4-2021. Waarom ik liever een ei leg dan zwanger ben. **De Correspondent**; Kendal, E. 2015. *Equal Opportunity and the Case for State Sponsored Ectogenesis*. Palgrave MacMillan; *Vakblad Vroeg*, 27-4-2017. Kunstmatige baarmoeder overbrugt kritieke fase extreem vroeg geboren baby (vakbladvroeg.nl); t.u. Eindhoven, 8-10-2019. Miljoenensubsidie brengt kunstmatige baarmoeder dichterbij (tue.nl). Zie over deze ontwikkeling Kingma, E. & Finn, S. 2020. Neonatal incubator or artificial womb? Distinguishing ectogestation and ectogenesis using the metaphysics of pregnancy. *Bioethics*, 34, 4, 354-363 (onlinelibrary.wiley.com).
44. 24baby.nl, *Zwangerschapskalender (24baby.nl)*, en *Vaderschapskalender (24baby)*. Een vergelijkbaar stereotiep beeld van vrouwen versus mannen zit verwerkt in zwangerschapsapps. Zie Gareth, T., Lupton E. & Pedersen, S. 2018. 'The appy for a happy pappy': Expectant fatherhood and pregnancy apps. *Journal of Gender Studies* 27, 7, 759-770 (orca.cf.ac.uk).
45. Shen, H. 4-7-2018. The labs growing human embryos for longer than ever before. *Nature*.
46. Nog voordat Doudna en Charpentier de Nobelprijs kregen, stelden zij zelf al ethische kwesties aan de orde, zoals het vraagstuk welke eigenschappen eigenlijk als ongewenst moeten worden beschouwd (Baker, B. 2016. The Ethics of Changing the Human Genome. *BioScience*, 66, 4, 267-273, academic.oup.com).
47. De toekomstverwachtingen van de biologische psychiatrie zijn daardoor inmiddels flink teruggeschroefd, Dehue, T. 2014, zie Inleiding, noot 1.
48. Bredenoord, A. 2018, zie Hoofdstuk 2, noot 10; Keulemans, M. 9-7-2018. Hoe wilt u uw baby verwekken? *de Volkskrant*.

49. Haraway, D.J. 1991. *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. Routledge; Davis-Floyd, R. & Dumit, J. red. 1998. *Cyborg Babies: From Techno-Sex to Techno-Tots*. Routledge.
50. NVOG, 2010. Mogelijke morele contra-indicaties bij vruchtbaarheidsbehandelingen (**nvog.nl**), en NVOG, 2016; 2020. Standpunt geassisteerde voortplanting met gedoneerde gameten en gedoneerde embryo juni 2016 + addendum 12-6-2020 (**nvog.nl**).
51. Staatscommissie Herijking ouderschap, 7-12-2016. *Kind en ouders in de 21ste eeuw (rijksoverheid.nl)*; Fiom, 15-7-2019. Kabinet zet in op een regeling voor draagmoederschap en register ontstaansgeschiedenis (**fio.nl**).
52. Bredenoord, A. 2018, zie Hoofdstuk 2, noot 10; Beers, B. van, 2016. Van slaapkamer naar vruchtbaarheidskliniek. *Ars Aequi*, 298-306 (**research.vu.nl**).

EPILOOG: REALISME, PRECISIE, OPENHEID

1. Everett, D.L. 2008. *Don't Sleep There Are Snakes. Life and Language in the Amazonian Jungle*. Londen: Profile Books, p. 90.
2. De eerdergenoemde racisme-historicus Jacob Boersema besprak tevens de vraag of een tekening van Petrus Camper gewelddadig moet heten (Boersema, J. 2022, zie Hoofdstuk 4, noot 3).
3. Nijhuis, J.G. & Berg, P.P. van den, 1999. Fysische diagnostiek – auscultatie van foetale harttonen *NTvG*, 143, 455-458 (**ntvg.nl**).
4. *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, elektronische versie 2011 (**etymologie.nl**).
5. Het was een interview door de Open Universiteit in Heerlen. Ik heb het opgeslagen, maar vind het op internet niet meer terug.
6. Bloemink, S. 2020. Een duik in de diepe tijd. *De Groene Amsterdammer*, 46.
7. **scp.nl**, *Armoede in kaart 2018, Theoretische benaderingen van armoede*; Goderis, B. et al. 2018. *De SCP-methode voor het meten van armoede. Herijking en revisie (scp.nl)*.
8. Dijkstra, I. & Horstman, K. 2021. 'Known to be unhealthy': Exploring how social epidemiological research constructs the category of low socioeconomic status. *Social Science & Medicine*, 285 (**sciencedirect.com**).
9. Wie nog niet overtuigd is van het belang van ervaringskennis zou de documentaire *Alleen tegen de Staat* moeten bekijken die slachtoffers van de toeslagenaffaire aan het woord laat. Zie 2doc, 20-9-2021, seizoen 2, afl. 47 (**npostart.nl**). Een vergelijkbaar hedendaags voorbeeld is dat van Rotterdamse sociologen

- die aan de hand van getallen over immigranten uit Midden- en Oost-Europa ('MOE-landers') illustreerden hoeveel beslissingen er voorafgaan aan de cijferverzameling over migratie. Ze kwamen met de gedachte dat we op zijn minst niet langer van 'de cijfers' zouden moeten spreken maar van 'kwantificering', want dan is tenminste duidelijk dat de getallen zijn gemaakt. Zie Ostaijen, M. van & Scholten, P. 2017. The politics of numbers. Framing intra-eu migrants in the Netherlands. *Critical Policy Studies*, 11, 4, 477-498 ([tandfonline.com](https://doi.org/10.1080/17513758.2017.1375800)).
10. Wilsdon, J. & Wills, R. 2004. See-through Science. Demos (sro.sussex.ac.uk); European Science Foundation, 2013. *Science in Society* (archives.esf.org).
 11. Rathenau Instituut, 12-2-2019. *Bouwstenen voor dialoog over kiembaanmodificatie* (rathenau.nl); Rathenau Instituut, 25-1-2021. *Zo denken Nederlanders over het aanpassen van embryo-DNA* (rathenau.nl); Baalen, S. van, Gouman, J. & Verhoef, P. 2019. Discussion of the modification of heritable DNA in embryos. Den Haag: Rathenau Instituut; Scholvinck, A-F. 2021. *Samen verder met open science*. Den Haag. Rathenau Instituut (rathenau.nl).
 12. **EU-citizen.science**. Een ander overzicht is Herzog, L. & Lepenies, R. 2020. Citizen Science in Deliberative Systems: Participation, Epistemic Injustice, and Civic Empowerment. *Minerva*, 60, 489-508 (springer.com).